

Ive Mažuran

Turski Osijek

(1526.—1687.)

I. DIO

U V O D

O turskom Osijeku u našoj historiografiji pisalo se malo. Većina historičara doticali su se Osijeka samo usput. Jedino dr. Josip Matasović pozabavio se više Osijekom pišući studiju o glasovitom Sulejmanovom mostu na Dravi. Izvorne građe sačuvano je nažalost vrlo malo, a i ono što je objavljeno razasuto je po brojnim publikacijama. Najveći dio i te publicirane građe sastoji se, međutim, od sitnijih vijesti, na osnovu kojih je vrlo teško stvoriti zaokruženu sliku o turskom Osijeku. Također i objavljeni historijski podaci iz orijentalnih arhiva tako su malobrojni, da se ni na temelju njih ne može sa sigurnošću sagledati historijska istina. Materijalni ostaci iz vremena turske okupacije na terenu, promatrani samo sa spomeničkog aspekta, toliko su oskudni, da gotovo nisu vrijedni ni spomena. Ali ipak, povezujući ove iako oskudne ostatke sa izvornom građom oni za topografiju turskog Osijeka imaju vanredan značaj.

Prema raspravama i radovima koji se dotiču historije Osijeka znanje o turskom Osijeku prilično je maglovito i opterećeno prostim nagađanjima, a značaj Osijeka za vrijeme turske okupacije još slabije je izražen. Ovom konstatacijom ne želi se međutim reći, da će ovaj rad dati cjelokupnu sliku turskog Osijeka i riješiti vrlo složenu problematiku turske okupacije u etničkom, socijalnom, historijskom i topografskom smislu, nego ovaj rad ima isključivo zadatak da posluži kao prilog boljem poznavanju prošlosti Osijeka za vrijeme turske okupacije. Razumije se, da će izvjesni zaključci izvedeni na osnovu danas poznate i pristupačne historijske građe tokom vremena biti nadopunjeni i revidirani razvitkom naše historijske nauke uopće i objavljivanjem nove i nepoznate građe iz orijentalnih arhiva.

I.

Osvajač Beograda, ratoborni sultan Sulejman II. pod konac 1525. godine ponovo se pripremao na vojnu. Informacijama koje su stizale iz Turske o tim pripremanjima, malo je tko tada na ugarsko-hrvatskom dvoru pridavao važnost. Kralj Ludovik II. i njegovi najbliži suradnici živjeli su u uvjerenju, da će i ovom prilikom sretno izbjeći opasnosti. Međutim, sve veći broj izbjeglica upozoravao je, da je opasnost na pomolu. A kada je također prebjegao u Mađarsku i poznati srpski vojvoda Pavao Bakić i obavjestio dvor o namjerama Turaka, sve iluzije o nekom sretnom izmi-

canju opasnosti pale su u vodu, i više nije bilo sumnje da će Turci upravo provaliti u Mađarsku. I zaista početkom 1526. godine, točnije 23. aprila¹, napusti Sulejman II. sa nekih 200.000 vojnika Carigrad i krene na vojnu. Već 9. jula stigao je veliki vezir Ibrahim-paša do Petrovaradina i za nekoliko dana opsjedanja osvoji ga na juriš. Kaločki nadbiskup Pavao Tomori, poslan u Srijem da pokuša zapriječiti Turcima daljnje prodiranje, nakon pada Petrovaradina povuče se u Mađarsku. Tada kralj Ludovik II. naredi palatinu Stjepanu Bathoryu da hitno krene s vojskom prema Osijeku, kako bi onemogućio sultanu prijelaz preko Drave.

U međuvremenu turska vojska stigla je do Iloka i bez mnogo napora ga osvoji. Još dok je Sulejman II. bio pod Ilokom dođu pred njega 8. augusta deputacije iz Osijeka i Erduta i predaju mu ključeve gradova. Sada Sulejman krene uz Dunav i Dravu, prođe pokraj Vukovara i Borova, a 14. augusta 1526. godine stigne u Osijek.² Tu zapovjedi da se odmah započne sa gradnjom mosta na Dravi. Da bi se radovi odvijali što brže i u što kraćem vremenu, Sulejman je lično obilazio radilište. Već 17. augusta mostobrani su bili izgrađeni, jedino su još nedostajali pontoni. Slijedeći dan zajedno sa velikim vezirom obiđe Sulejman ponovo gradilište, a 19. augusta most je bio sagrađen. Njegova dužina iznosila je 284, a širina 2 lakta. Dvadesetog augusta sastane se veliki vezir ponovo sa sultanom i njih dvojica razrade plan o daljnjem kretanju vojske. Sigurnosti radi pošalju preko Drave vojvodu Kurdoglia sa 150 vojnika u izvidnicu. Kurdogli uspješno izvrši izviđanje i vrati se sa 7 zarobljenika, a Sulejman ga nagradi timarom od 9.000 akči. Dvadesetiprvog augusta započne vojska prelaz preko Drave. Najprije pređe Dravu veliki vezir Ibrahim-paša, zatim Husrev-beg, Bali-beg i ostali, a slijedeći dan lično Sulejman II. Dok je ova vojska prelazila preko Drave, vojska anadolskog paše stajala je u Osijeku. Kada je prijelaz bio završen anadolska vojska pohara i zapali Osijek, a most iza sebe poruši,³ da bi prema riječima putopisca Evlije Čelebije »cijela vojska izgubila nadu u povratak nazad«.⁴

Po odlasku Sulejmana II. prema Mohaču, Osijek je ostao porušen i popaljen. Što je tada bilo s njim, naime, da li je bio potpuno uništen i napušten, ili samo djelomično, o tome historijski izvori šute. Putopisac Evlija Čelebija priča, da je Sulejman idući pobjedonosno sa Mohača, na nagovor krajiških prvaka i velikaša još iste godine dao Osijek obnoviti, a izgradnju je povjerio Kasim-paši Pečujskom.⁵ Ova bilješka Evlije Čelebije odnosi se međutim na nešto kasnije vrijeme, a nikako na 1526. godinu.

Interesantan je međutim zaključak sabora slavonskih staleža, održanog u Križevcima 19. aprila 1528. godine, kojim se zabranjuje izvažanje i prodavanje živeža u one krajeve koje su već Turci osvojili, te imenuje slavonskog velikaša Ladislava Morea svojim povjerenikom, da sprečava ovakovo trgovanje, koje ide Savom i Dravom sve tamo do Osijeka.⁶ Iz ovog podatka, iako on govori na indirektan način o Osijeku, mišljenja smo, da Osijek 1526. godine nije bio čitav porušen i popaljen, nego samo njegov kaštel i bliža okolica kaštela, dok je dio podgrađa (suburbium) ostao i dalje naseljen. Važno je također napomenuti, da je samo dan prije rušenja Osijeka, kako to stoji zabilježeno u dnevniku sultana Sulejmana, održan u Osijeku sajam.⁷ Sadržaj ovog podatka također upućuje na mi-

šljenje, da su Turci prilikom rušenja Osijeka vjerojatno uništili ili one sposobili samo osječki srednjovjekovni kaštel.

Poslije ove katastrofe, nekoliko godina kasnije, idući na Beč, sultan Sulejman ponovo se našao u Osijeku.

Već mjeseca aprila 1529. godine obavještava Bernardin Henyey kralja Ferdinanda, da su Turci dovukli u Osijek drvenu građu, gdje žele podići drveni kaštel, odakle će lagano moći pustošiti veće dijelove Slavonije, a gradnjom rukovodi neki Menhet-beg, odnosno Mehmed-beg.⁸ Tko je bio taj Mehmed-beg kojeg spominje Henyey, nije nam poznato. Međutim, Evlija Čelebija izričito kaže, da je sultan povjerio obnovu Osijeka Kasim-paši Pečujskom.⁹

Obavjest Bernardina Henyeya je vanredno važna, jer ona nedvojbeno govori, da su Turci započeli obnavljati Osijek 1529. godine, a nikako 1526. kako to bilježi Evlija Čelebija.

U prilog ove tvrdnje govori također i niz činjenica. Tako Teofil Urbino pišući polovinom XVII. stoljeća o Osijeku kaže, da je sultan Sulejman osvojio Osijek 1529. godine.¹⁰ Naime, mišljenja smo, da bi ovaj pasus trebalo shvatiti, da je te godine Sulejman Osijek zaposjeo, a ne osvojio. Slično bilježi i Georg Krekwitz,¹¹ kao i mađarske kronike,¹² ali on dodaje, da je te godine sultan ne samo osvojio Osijek, nego da je u Osijek smjestio i vojni garnizon.

Ove vijesti iako nisu u potpunosti točne, nego samo djelomično, ipak potkrepljuju našu tvrdnju. Naime, da bi sultan Sulejman mogao u Osijeku smjestiti vojni garnizon, a poznato je da je 1526. godine Osijek porušen, morao ga je svakako prije toga obnoviti. A kako većina historičara iz XVI. i XVII. stoljeća piše, da je vojni garnizon smješten 1529. godine, to je sigurno, da je te godine Osijek i obnovljen. U korist ove tvrdnje navodimo također i slijedeći činjenični materijal, a o njegovoj autentičnosti nema sumnje.

Godine 1530. četvrtog marta piše Franjo Baćani iz Kőrmenda kralju Ferdinandu, da su Turci sklopili ugovor sa pristašama kralja Ivana Zapolje u Slavoniji, a da bi im pružili potrebnu pomoć sagradili su u Osijeku kaštel, a Osijek ograđuju zidovima.¹³ Iste godine šesnaestog marta odgovara Ferdinand Baćaniju, da osječki kaštel, kojega su izgradili Turci, treba u interesu obrane zemlje ili osvojiti ili porušiti, jer će Turci iz Osijeka uvijek lagano moći vršiti provale i pljačke i odvoditi iz okolnih mjesta kmetsko stanovništvo.¹⁴ Pismo sličnog sadržaja uputio je kralju Ferdinandu 2. maja 1530. godine i Pavle Bakić javljajući, da se u Osijeku naseljavaju Turci i da su podigli jedan čvrsti toranj i ogradili ga zidovima, te opskrbili grad različitim ratnim oruđima, odakle će prema njegovom mišljenju osvojiti sve susjedne gradove i utvrde između Drave i Save.¹⁵

Prema citiranim podacima nedvojbeno je, da su Turci Osijek obnavljali i obnovili 1529. godine. Pripremni radovi započeli su vjerojatno negdje pod konac 1528. ili najkasnije početkom 1529. godine i bili su usko povezani sa vojnom sultana Sulejmana II. na Beč. Putopisac Evlija Čelebija piše, da je Osijek, kao što je već spomenuto, obnovio Kasim-paša Pečujski. Obzirom da je isti Kasim-paša iste godine bio imenovan prvim

sandžakbegom u novoformiranom sandžaku sa sjedištem u Osijeku, Evlija obavijest ima punu historijsku vrijednost. Citirani Mehmed-beg, koji se spominje u vezi sa obnovom Osijeka, najvjerojatnije je jedno od sporednih lica koja su bila angažirana oko izgradnje Osijeka.

Opisujući obnovu Osijeka Evlija Čelebija kaže, da je Ibrahim-paša (1526.) dok je rušio Osijek uložio mnogo truda. »Tada je ostao jedan debeo, pet ljudskih bojeva visok i šedadovski tvrd bedem zidan od cigle. Kasnije, kad je taj grad po carskom nalogu obnavljan, na pomenute tvrde niske zidine položeni su debeli hrastovi sanduci načinjeni od hrastovih balvana. Na svaki sanduk postavljen je po jedan produžni sanduk a po tvrdim ciglama stavljeni su krovovi također od hrastovih sanduka. Oni su pričvršćeni za bedeme cementom, krečom i gipsom. Tako je ova tvrđava postala viša nego što je bila. Sa svih strana podignute su kule i načinjeni prolazi, a unaokolo cijelog grada napravljeni su mazgali za topove. Samo ovaj grad nema bastiona ni prsobrana kao ostali gradovi. Kako se nalazi na obali rijeke Drave, to je sa tri strane okružen rijekom Dravom. Sa tih strana nalaze se provalije, jame i bregovi, tako da grad uopšte nema opkopa, koji mu nije ni potreban. Sa tih strana od obale, podignuta je samo jedna prosta jednostruka palanka i zid sagrađen od drveta. Tu i tamo napravljena su mala vrata kroz koja se spušta do vode. Sa ostale tri strane nalaze se jaki, šedadovski bedemi. Na toj strani proteže se od jedne kapije do druge u zemlju usječen, prostran, dubok i širok opkop. U đaursko doba kroz taj opkop tekla je rijeka Drava, pa su se u opkopu lovile ribe. I sada se u tom opkopu vide brane sa kojih su se lovile ribe. Taj grad je sa one strane na kojoj se nalazi opkop dug od jedne vode do druge hiljadu i stotinu običnih koraka. Sa suvozemne strane, međutim, na onoj strani na kojoj nema opkopa dužina grada iznosi dvije hiljade kvadrata. Prema tome računu, grad Osijek ima u opsegu tri hiljade koraka«¹⁶.

Navedeni Evlijin opis obnove Osijeka iako pretjeran i vremenski se ne poklapa, ipak je vrlo instruktivan. Naime, Evlija kaže, da je Osijek obnavljan po carskom nalogu. Obzirom da se je u to vrijeme pripremao Sulejman ponovo na vojnu, taj nalog morao je biti nesumnjivo u najužoj povezanosti sa tom vojnom, t. j. vojnim pohodom na Beč 1529. godine. Prema tome i ova informacija logički potvrđuje, da je Osijek obnavljan 1529. godine. U nešto drugoj stilizaciji kaže to isto i historičar Isthuanffy, pišući, da je Sulejman po povratku sa opsade Beča utvrdio Osijek i smjestio u njega vojni garnizon.¹⁷

Dok se je u međuvremenu Osijek, izgleda, ubrzano obnavljao, napusti Sulejman 10. maja 1529. godine Carigrad.¹⁸ Već 5. augusta veći dio vojske stigao je u Osijek. Obzirom na visok vodostaj Drave odluče Turci da sagrađe most jedan konak dalje iznad Osijeka. Veliki vezir Ibrahim-paša ulagao je mnogo napora da most bude na vrijeme sagrađen. Kako bi se olakšalo kretanje vojske i ratne komore bilo je naređeno vojsci iz Anadolije, da drvećem zatrpa močvare i baruštine. Istovremeno izdano je u vojnom logoru naređenje, da se od okolnog stanovništva ništa ne oduzima, da se ne pale i pljačkaju sela i odvođe ljudi u zarobljeništvo. Devetog augusta anadolska vojska završila je zatrpavanje močvarnih rupčaga, a slijedeći dan most je bio sagrađen. Osim ovog mosta gradili su Turci još

nekoliko manjih mostova preko baranjskih močvara. Istoga dana započeo je veliki vezir Ibrahim-paša da prelazi Dravu, ali je istovremeno nagnula i vojska iz Rumelije, tako da je na mostu nastala silna gužva i stiska. Veći dio tegleće stoke i opreme nestao je u valovima Drave. Sultan je u međuvremenu ostao u logoru u Osijeku. Trinaestog augusta pređe preko mosta i Sulejman i utabori se na lijevoj obali Drave. Slijedeći dan pređe Dravu vojska iz Anadolije, a 15. augusta most bude porušen.¹⁹

O toj vojni bilježi historičar Isthuanffy, da je sultan Sulejman pokraj Osijeka sagradio pontonski most i bez zadržavanja uputio se prema Mohačkom polju.²⁰

Poslije ove vojne podaci o Osijeku su vrlo oskudni. Tokom 1530. godine Turci su vjerojatno nastavili sa izgradnjom i utvrđivanjem Osijeka. Taj posao bio je za njih od prvorazredne važnosti, jer im je Osijek ujedno bio i jedina važnija strateška točka u osvojenom dijelu Slavonije. Preko Osijeka mogli su oni nesmetano prelaziti u Mađarsku, pljačkati okolna mjesta i ekonomski upropaštavati neprijatelja odvajanjem kmetškog stanovništva, a ujedno i aktivno sudjelovati u građanskom ratu između stranke Ivana Zapolje i Ferdinanda habsburgovca. Tako 4. septembra 1530. godine piše ratno vijeće iz Beča Ivanu Kacijaneru, da izbjegava sukobe sa zagrebačkim biskupom Šimunom Erdödyem, kao i ostalim prištašama Ivana Zapolje, jer oni očekuju pomoć Turaka iz Osijeka.²¹ U istom smislu piše 21. IX. iste godine i Andrija Hollenečki, također Ivanu Kacijaneru, da je saznao od ptujskog kapetana Luke Bamsa, da će slijedeći mjesec osječki paša krenuti na četovanje.²² Ova obavijest Hollenečkoga odnosila se vjerojatno na Kasim-pašu, koji je tada u Osijeku vršio dužnost sandžakbega.

Poslije neuspjele opsade Beča, već 1532. godine u Osijek je ponovo stigao cvijet osmanlijske vojske, koju je i ovom prilikom vodio lično sultan Sulejman II. Dvadesetišestog aprila 1532. godine²³ napusti on Carigrad. Vojska mu je brojila 140.000 ljudi i 120 topova. Petnaestog jula pređe most kod Vukovara, a dva dana kasnije utabori se u Osijeku. Tu dočeka velikog vezira Ibrahim-pašu mađarski velikaš Petar Pereny, a ovaj ga primi u audijenciju. Osamnaestog jula vojska se odmori, a slijedeći dan započne prelaz preko mosta na Dravi. Dok je veliki vezir prelazio s vojskom preko Drave, Sulejman je sjedio u Osijeku, a 20. jula prijeđe i on preko Drave i ode u Mađarsku.²⁴

Most na Dravi bio je već ranije sagrađen. Još uoči dolaska Ibrahim-paše u Osijek javlja 5. jula Pavle Bakić iz Gjura jegarskom biskupu Salahaziju, da su Turci sagradili u Osijeku most na Dravi, gdje će Sulejman prijeći Dravu i povesti lično vojsku.²⁵

Idući ispod Kisega, okanivši se namjera da produži prema Beču, prijeđe Sulejman kod Maribora Dravu. Hrvatsko-slavonski velikaši informirani o sultanovom prijelazu preko Drave, vjerovali su da će Sulejman produžiti dolinom Drave prema Osijeku, a zatim dalje prema Beogradu i Carigradu. Tako 1. oktobra 1532. godine javlja Stjepan Brodarić iz Čazme kralju Ivanu Zapolji, da je Sulejman prešao kod Maribora Dravu i da pokraj Drave ide prema Osijeku.²⁶ Međutim ove obavijesti nisu bile točne, jer tom prilikom nije Sulejman prošao kroz Osijek, nego je udario preko Požege, Gorjana i Pobosuća prema Beogradu.²⁷

Po završetku ove vojne historijski izvori vrlo rijetko spominju Osijek. Jedino 9. aprila 1534. godine javlja Valentin Lupus (Farkas) Tomi Nadaždiju, da se dio turske vojske vraća iz Budima za Osijek,²⁸ vjerojatno na zimovanje. Pisac Sempliciano Bizozeri dotičući se usput Osijeka kaže, da je 1535. godine beogradski sandžakbeg Jahjaoglu utvrdio Osijek.²⁹ Ova Bizozerijeva vijest, iako usamljena, ne mora biti netočna, jer je sigurno, da su Turci Osijek izgrađivali duže vremena. Ne samo to, nego su ti radovi koje on spominje, mogli biti i u najužoj vezi sa predstojećom vojnom, koja je imala isključivo za cilj osvajanje Slavonije i osiguravanje Osijeku potrebnog zaleđa. Naime, jedan čitavi decenij Turci su sistematski vršili pripreme i stvarali potrebne baze za jednu sveopću vojnu operaciju u Slavoniji. Sve do 1536. godine provale i osvajanja pojedinih uporišta imala su samo karakter stvaranja povoljnijih pozicija za odlučnu ofanzivu. Padom lijevog Pobosuća, osvajanjem 1530. godine Kobaša na Savi i utvrđivanjem Osijeka uslovi za osvajanje Slavonije bili su potpuno sazreli.

Mjeseca juna 1536. godine Turci nezadrživo prodiru u Slavoniju. Napad je uslijedio iz dva pravca. Sa istoka preko Srijema smederevski sandžak Mehmed-beg Jahjaoglu, a iz Bosne Husrev-beg. Snage Husrev-bega kreću se u tri kolone. Jedna kolona ide dolinom Save prema Jasenovcu, druga uzvodno uz Savu ususret Mehmed-begu, a treća prema Požegi. Snage Mehmed-bega prodiru preko Ivankova prema Đakovu i Gorjanima, a jedna kolona preko Osijeka nadire dolinom Drave, osvaja sv. Đurađ³⁰ i probija se sve tamo do Podravske Moslavine. Još uoči ovih operacija pošalje Mehmed-beg zajedno sa martološkim odredima dio vojske u Osijek.³¹

Munjevitim naletom osvoje tada Turci Ivankovo, Cernu, Gradište, Jarak, Novigrad, Babinu Gredu, Brod, Cernik, Jasenovac, Đakovo, Gorjane, Podgorač, Pleternicu, kao i niz manjih mjesta, a početkom 1537. godine i Požegu. Vojska hrvatsko-slavonskih velikaša okupljena nedaleko Broda, a koja je imala zadatak da zapriječi prelaz Husrev-begu preko Save i onemogući spajanje njegovih snaga sa snagama Mehmed-bega, uslijed oklijevanja i neslaganja velikaša napusti bojište. Ova katastrofa u kojoj je najveći dio Slavonije bio izgubljen, prisili hrvatsko-slavonske velikaše i kralja Ferdinanda da slijedeće godine odlučnije stupe u protuakciju. Tokom proljeća i ljeta 1537. godine okupi se kod Koprivnice nekih 24.000 vojnika. Od tog broja bilo je 16.000 pješaka i 8.000 konjanika pod vodstvom grofa Julija Lodrona, Julija Hardecka, Albrechta Schlicka, Hansa Ungnada, Erazma Mayera, Ludovika Pekrya, Pavla Bakića i Ladislava Morea, dok je vrhovna komanda bila povjerena prokušanom vojskovođi Ivanu Kacijaneru von Katzenstein. Od artiljerijskih oruđa vojska je imala 7—8 velikih i oko 40 manjih topova. Opskrba ove vojske bila je povjerena zagrebačkom biskupu Šimunu Erdödyu. Poslije dužeg vijećanja bilo je zaključeno da vojska prodre dolinom Drave i da osvoji Osijek.³²

Međutim, čim su Turci saznali za ove pripreme, odmah pristupe organizaciji obrane. Već 3. maja 1537. godine javlja Ludovik Pekry iz Varaždina kralju Ferdinandu, da se bosanska vojska nalazi kod Vrbasa na polju zvanom Čečen, dok je vojska Mehmed-bega u Srijemu i oko Osi-

jeka.³³ Smederevski sandžak Mehmed-beg nato sazove okolne sandžake na dogovor u Vukovar i to Husrev-bega iz Bosne, Džafer-bega iz Zvornika, Ahmed-bega iz Kruševca i Murad-bega iz Klisa.³⁴ Prema dogovoru u Vukovaru Mehmed-beg odmah pristupi utvrđivanju Osijeka i uz pomoć okolnih sandžaka odluči čekati Kacijanera u Osijeku.³⁵

U međuvremenu pripreme u logoru kod Koprivnice tekle su vrlo sporo, tako, da je Kacijaner mogao započeti vojne operacije tek pod konac ljeta 1537. godine. Početkom mjeseca septembra prijeđe Dravu kod Barča, nekoliko dana kasnije stigne u Viroviticu, a kod Sopja sukobi se sa turskim predstažama. Od zarobljenih Turaka sazna, da su snage Mehmed-bega slabe i malobrojne, a o bosanskom paši zarobljenici su izjavili da nemaju pojma.³⁶ Međutim, ove izjave bile su lažne, a izgleda, da je Turcima i bio cilj, da Kacijanera krivo informiraju. Odatle Kacijaner krene mučno se probijajući preko raskvašenog i močvarnog terena prema Valpovu. Opskrba vojske bila je slaba i neredovita, a uz to među vojskom izbila je crijevna zaraza. Iz tih razloga već je usput veći broj vojnika od gladi i groznice bio izbačen iz stroja. Po dolasku u Valpovo 11. septembra dovoz hrane potpuno izostane. Tu se napol izglednjela vojska utabori, da pričekava dok se sagradi most na močvarnoj Karašici. Ali već 13. septembra javlja Kacijaner iz Valpova, da je stigao nadomak neprijatelju, a od zarobljenih Turaka doznao je, da turska vojska može imati zajedno sa pješadijom i konjanicima oko 20.000 vojnika. Bosanski paša poslao je u Osijek pomoć od nekih 5.000 ljudi, a kralj Ivan Zapolja iz Budima 26 brodova i oko 1.200 pješaka.³⁷ Ove informacije davale su Kacijaneru slabe nade u uspjeh. Međutim dugotrajne kiše i raskvašeni putevi onemogućili su vojsci odlazak iz Valpova, tako, da je tek 25. septembra mogao Kacijaner produžiti prema Osijeku. Idući preko Petrijevacu dođe na jednu milju udaljenosti od Osijeka i tu se utabori. Slijedeći dan nedaleko tabora pojavi se tursko konjaništvo. Kacijaner postavi vojsku u bojne redove, ali se pred artiljerijskom vatrom Turci ubrzo povuku. Dvadesetidevetog septembra izgledalo je, da će ipak doći do otvorene bitke, jer su Turci došli pred tabor i sa pješadijom. Vojska se tada ponovo postavi u bojne redove, ali poslije manjeg okršaja Turci se povuku. Sada Kacijaner krene još bliže Osijeku i podigne tabor na pola milje udaljenosti i otvori artiljerijsku vatru na grad. Međutim, uspjeh je bio slab, jer su topovi imali prekratak doomet. Radi toga odluči Kacijaner, da se što više približi gradu i utabori se na udaljenosti od oko 2.000 koraka južno od grada, otprilike gdje je nekada bio Gradski vrt. Odatle obaspe iz topova osječku tvrđu, ali bez nekog većeg uspjeha. Turci su vrlo slabo reagirali na tu artiljerijsku kanonadu čuvajući dragocjenu municiju, a uz to znali su dobro da je Kacijanerova izglednjela vojska ionako bez hrane osuđena na propast. Svjestan da ne može držati opsadu Osijeka, Kacijaner odluči, da vojska krene prema Erdutu i da se pokuša probiti u Posavinu, gdje će usput naći hrane, a zatim da se ponovo vrati u Valpovo, kamo je navodno u međuvremenu bila stigla hrana namijenjena vojsci. Lutajući tako u potrazi za hranom ta izglednjela i desetkovana vojska bude strahovito poražena kod Gorjana.³⁸

Ovom pobjedom izvojevanom sa vrlo malo napora, obranili su Turci Osijek i osigurali svoju prevlast u Slavoniji na punih 150 godina.

II.

Nekoliko godina iza Kacijanerove vojne i relativnog mirovanja, u Osijeku se 1540. godine ponovo okuplja turska vojska. Kralj Ferdinand iako je poslao u Carigrad Jeronima Laskog da pregovara sa sultanom radi produženja primirja, odlučio je da pod konac jeseni iste godine provali u Mađarsku i osvoji Budim. Međutim, čim su Turci saznali za Ferdinandove nakane, pristupe odmah okupljanju vojske u Osijeku. Dvoličnost i drskost ove Ferdinandove diplomatske deputacije toliko je razbjesnila sultana Sulejmana, da je Laskog dao zatvoriti, a sam odluči da slijedeće godine povede vojsku u Mađarsku. Još mjeseca juna 1540. godine javlja Ivan Ungnad Luki Sekelju, da je od nekog prebjega doznao, da je u Osijek došao požeški sandžak Arslan-beg i da će on sigurno prijeći sa vojskom preko Drave.³⁹ A 12. septembra piše iz Zagreba Krsto Svetački Tomi Nadaždiju, da bi poslije osvajanja Budima trebalo složno napasti Osijek i osvojiti ga. Taj pothvat, kaže, uspjet će jedino ako budu jaki na vodi, t. j. na Dravi, jer vjeruje, da još ove jeseni ne će stići u ove krajeve sultan Sulejman.⁴⁰ Mjesec dana kasnije piše ugarski vrhovni kapetan Leonard barun in Vels ostrogonskom kapetanu Martinu Lascanu, da je poslao u Osijek vjernog i pouzdanog čovjeka, da ga obavještava o turskim pripremama.⁴¹ Devetnaestog novembra 1540. godine javlja iz Đurđevca Petar Keglević kralju Ferdinandu, da je Mehmed-beg pozvao sina Arslan-bega, požeškog sandžaka, da hitno dođe sa vojskom u Osijek. Po primitku vijesti Arslan-beg odmah krene za Osijek sa svim raspoloživim snagama.⁴² Dva dana kasnije piše Petar Keglević ponovo kralju Ferdinandu, da su bosanski Turci pod vodstvom Mehmed-bega prešli Savu i da su možda već 20. ili najkasnije 21. stigli u Osijek, odakle kreću za Budim, dok se on u međuvremenu sprema da zajedno sa Ivanom Ungnadom provali pokraj Drave prema Osijeku ili Požegi.⁴³

Namjera Petra Keglevića i Ivana Ungnada da eventualno provale do Osijeka nije se ostvarila, jer su Ferdinandove snage doživjele pod Budimom poraz. Međutim prema citiranim izvještajima kroz Osijek je i ovom prilikom prošla brojna osmanlijska vojska, a strateški značaj Osijeka dolazio je sve više do izražaja.

Da bi se osvetio Turcima za poraz pod Budimom 1540. godine, odluči Ferdinand da i slijedeće godine ponovo napadne Budim. Obzirom na stečena iskustva pripremi se ranije, i u proljeće 1541. godine započne vojnu. Istovremeno, dok je Ferdinand okupljao vojsku i pripremao se za provalu, napusti Sulejman Carigrad i uputi se u Mađarsku. Već 2. maja 1541. godine javlja iz Kanjiže neki plemić požunskom županu Ivanu Szalaju de Kerechen, da je u Beograd stigao beglerbeg Mehmed-paša, a njemu se odmah pridruži smederevski sandžak Mehmed-beg sa vojskom i brodovljem, koje je bilo stacionirano u Osijeku. Prema obavjestima Mehmed-paša uz ostalu vojsku imao je i 5.000 janičara.⁴⁴

Pod konac mjeseca jula stiže u Beograd i sultan Sulejman, a 26. augusta bio je na domaku Budima. Ferdinand i ovom prilikom doživi poraz, ali ipak i slijedeće godine okuša ratnu sreću, koja mu ni tada nije bila sklona.

Godine 1543., 26. aprila da bi se osvetio Ferdinandu radi opsade Pešte, krene Sulejman ponovo na vojnu u Mađarsku. Nekako u isto vrijeme započnu u Slavoniji vojne operacije bosanski Ulama-paša i požeški sandžak Murad-beg. Po osvajanju Vučina (Voćin), Stupčanice i Bijeke Stijene opsjednu Valpovo. Dok su oni opsjedali Valpovo Sulejman se je sve više primicao Osijeku. Osječki Turci nastojali su da na vrijeme izvrše sa potrebnim pripremama i da sagrađe most na Dravi. Još početkom mjeseca juna javlja Nikola Zrinski iz Lukavca Nikoli Jurišiću, da je most u Osijeku sagrađen.⁴⁵ Poslije dvomjesečne opsade preda se 26. juna 1543. godine Valpovo Turcima,⁴⁶ a Sulejman prijeđe u Osijeku most na Dravi i ode za Budim.

Rat u Slavoniji nastavljaju Turci i slijedeće godine. Pripreme se i ovom prilikom vrše dobrim dijelom u Osijeku. Tako 26. januara 1544. godine javlja Luka Sekelj barunu Antunu Turnu, da je navodno Murad-beg dobio od sultana zapovijed da osvoji Viroviticu, a za taj pothvat pripreme se vrše u Osijeku.⁴⁷ Ova obavijest, međutim, nije bila točna, jer tom prilikom nisu Turci napali Viroviticu, nego neka druga mjesta u Slavoniji. Ali ipak, unatoč netočnosti ove obavijesti, ona nesumnjivo govori, da su Turci i ovom prilikom vršili pripreme u Osijeku, iako su tada osvajali tvrde gradove oko rijeke Ilove.

Gotovo čitavi decenij poslije ovih događaja historijski izvori ne spominju Osijeka. Tek 1552. godine, kada je Slavonija bila poprište novih ratnih operacija, spominje se Osijek. Naime, 17. maja 1552. godine javlja Nikola Zrinski Tomi Nadaždiju, da se oko Osijeka okuplja turska vojska, odakle će vjerojatno krenuti na neku provalu.⁴⁸

Ova nagađanja Nikole Zrinskog ubrzo su bila potvrđena, jer su Turci nekoliko mjeseci kasnije osvojili Viroviticu i Čazmu, a Osijek im je i ovom prilikom poslužio kao polazna baza.

U izvornoj građi spominje se Osijek i slijedeće godine. Prema obavijesti Luke Sekelja 1544. godine harala je u Požegi neka zarazna bolest, a da bi izbjegao zarazi, pošalje požeški paša svoju djecu u Osijek.⁴⁹

Godinu dana kasnije datira i prvi poznati opis turskog Osijeka. Mjeseca jula 1555. godine prošao je kroz Osijek putopisac Hans Dernschwam. Opisujući Osijek on kaže, da Osijek leži na jednoj ljupkoj uzvisini na obali rijeke Drave. Obzidan je kamenim zidom, ali su odbrambena artiljerijska mjesta vrlo loša, jer nisu izgrađena kruništa i prsobrani. Sa istočne strane grada ta mjesta čine stari i istrunuli drveni grudobrani. Grad ima također i vrata, a u varoši obzidanoj zidom stanuju Turci. Tu nema niti jedne dobro građene kuće, nego jedino koliba sagrađenih od drveta i blata. U podgrađu je stanje bilo još gore. Ono se je sastojalo sve od samih koliba i prodavaonica, između kojih su bili sagrađeni mali drveni mostići, a bilo je naseljeno odrpanom čeljadi turskih zanatlija. Tridesetog juna 1555. godine piše Dernschwam, da je prešao skelom preko Drave i produžio za Laško.⁵⁰

Ovaj opis iako uopćen, nedvojbeno govori, da se je Osijek već tada dijelio na dva dijela, naime, na grad obzidan kamenim zidom, ili možda samo djelomično, i podgrađe.

Negdje 1557. godine prošao je kroz Osijek i carski poslanik Nizozemac Augerije Giselnmus Busbeq. Što se tiče opisa Osijeka on bilježi jedino, da je Osijek gradić, ograđen plotom od zemlje. Usput spominje Kacijanerov poraz i da ga je u Osijeku spopala groznica. Prešavši Dravu iz Osijeka stigao je u Laško.⁵¹

Iz ove Busbeqove bilješke o Osijeku, teško je bilo što pozitivno zaključiti. Naime, nije jasno, da li se plot od zemlje kojeg on spominje odnosi na osječko podgrađe ili na varoš. Dernschwam izričito kaže, da je Osijek ograđen zidom i to od kamena. Ukoliko se Busbeqova bilješka odnosi na osječku varoš, onda se može pretpostaviti, da je u to vrijeme osječka varoš bila djelomično ograđena zidom, a djelomično palisadama od nabijene zemlje i kolja.

Godine 1562. nalazi se u Osijeku požeški sandžak Arslan-beg. Tu on okupi pogranične age, vojvode i okolno stanovništvo, te pođu graditi utvrdu u sv. Đurđu (Đurđevo) i Podravskoj Moslavini.⁵² Kada je u međuvremenu za to saznao Nikola Zrinski, provali on od Sigeta dolinom Drave do Podravske Moslavine, protjera Turke u Osijek, a Moslavinu popali.⁵³

Dvije godine kasnije u široj okolici Osijeka izbili su nemiri. Samovolja pojedinih turskih spahija i otimačina vojske, čini se, prevršila je mjeru. Radi toga šalje 13. oktobra 1564. godine centralna vlast zapovjed pečujskom sandžakbegu, zatim kadijama u Osijeku, Šiklošu i Mohaču, da upozore vojnike onih palanaka na čije se zulume raja tuži, da se u buduće dobro vladaju.⁵⁴ A slijedeći dan šalje centralna vlast zapovjed i budimskom beglerbegu, kao i kadijama u Osijeku i Pečuju, da istraže, a zatim izvijeste, kakve su sve zulume počinili raji mohački zaimi i timarnici.⁵⁵

U međuvremenu odnos između Austrije i turskog carstva ponovo su se zaoštrili. Uzajamne provale i pljačke na granicama ubrzo se pretvoriše u otvoreni rat. Ostarjeli sultan Sulejman odluči da 1566. godine krene na čelu vojske protiv Austrije.

Prošlost Osijeka usko je povezana s ovom vojnom. Istina, za vrijeme priprema za taj pohod vijesti o Osijeku su vrlo oskudne. Poznato je jedino, da je početkom mjeseca marta 1565. godine bila upućena zapovjed nekom begu od Osijeka, da ferman kojeg nosi portin čauš za požeškog sandžakbega, dostavi u Požegu, a potvrdu o prijemu pošalje u Carigrad.⁵⁶ Zatim, iste godine 29. maja bilo je naređeno rumelijskom beglerbegu, da hitno prijeđe sa vojskom u okolicu Osijeka.⁵⁷

Godine 1566. dvadesetidevetog aprila napusti, svečano ispraćen od mnoštva ljudi, sultan Sulejman II. Carigrad.⁵⁸ Dok se je on polako primicao Beogradu osječki Turci gradili su ubrzanim tempom brodove na Dravi.⁵⁹ A kada je bilo odlučeno, da se u Osijeku sagrađi i most, postao je Osijek ogromno radilište. Kroz petnaestak dana uz mnogo napora most je bio sagrađen, a 27. VII. 1566. godine krene Sulejman iz Osijeka,⁶⁰ prijeđe preko novosagrađenog mosta Dravu i uputi se prema Mohaču.

O gradnji tog glasovitog Sulejmanovog mosta u Osijeku sačuvano je nekoliko savremenih izvještaja. U XVI. i XVII. stoljeću važio je taj most kao neko svjetsko čudo.

Savremeni hrvatski glagoljski izvor piše o gradnji mosta doslovno slijedeće: »Opet dojde treća uhoda od Osika, ka povida, da je ure došal jedan beg k Osiku i da je on poslan elejaro (kao prethodnica) i da se brodi priko Drave, i da je došla vsa Bosna i karamanski baša, i da su pali priko Drave na Slovinskoj zemlji niže (Podravske) Moslavine, (ali) da ne zna povidati, kamo oće pojti. Opet dojde uhoda i povida, da je bil pri Osiku, kada su vnoge ladje odvezli Turci po Dravi od Osika gori na brod (prevoz, skela), ki se zove Utovo, proti Šikloušu, i da se oće ta beg, ki je poslan s careve vojske, ondi prik brodit i da oće pri Šikloušu pasti, t(e)r da će ondi veće vojske čekati, ali da nigdor ne zna, kamo oće odonle pojti.

Opet dojde uhoda iz tabora turskog i povida, da se vojska brodi na Dravi pri Vitovu na ladjah, i kikodir ju prehajaju Turci, da sproti idu na Budin i da ondi pri Šikloušu prespavaju.

Sedmi dan juleja dojde uhoda s tabora turskoga od Belgrada donjega i povida, da je car došal u Belgrad, i da ladje vuku od zdola gori po Dravi, i da most oće načinjati na Dravi blizu Šiklouša, i da ide pod Siget i da most učini razmetati na Dunaju.

Opet dojde list iz Pečuja od Nasuf-age, u kom gospodinu Zrinskomu piše, da je došal carov čauš i da je donesal od cara zapovid Hamza-begu, da najbrže ide na Dravu most načinjati; ako li ne ide, da ga oće pred njegovom hižom učiniti na kolac nabiti. I učini po selih karvav ražanj nositi i poče onda na Utovu most načinjati; i bil ga je jur dobro daleko načinil, med t'im toga je došla jednu noć velika voda t(e)r ga je vsega raznesla, i ni ga mogal onde načiniti, i bil je pošal u drugo mesto niže po Dravi i ondi da je bil počel načinjati; ča je u dva dni načinil, to je vse jednu noć voda raznesla. Pošal je odonle u treto mesto doli blizu Osika i ondi je bil počel načinjati opet most; ni ondi ga pred vodom ni mogal načiniti; toliko da je bil k caru poslal čauša tužeći se, da pred velikimi vodami ne more mosta na Dravi načiniti. A car, to razumivši, on čas posla Hamza-begu čauša u Pečuj i posla mu jedan rubac turski dug i na krajih zlatom napisano »Soltan Suliman«, i poručil mu je po čaušu, da najbrže most načini na Dravi, kakogodir more; zač ako do njegova prišastja gotov ne bude, da oće onakovim rubcem na kraj mosta obišen biti.

To razumivši Hamza-beg onu uru poide na Dravu niže Osika i onamo učini vse ladije i mostne daske dovesti i poče načinjati most niže Osika i na njega učini dojt i vse kmete predavce, i ne bi nigdore slobodan; ni spahija ni služeći Turci, nego su vsi nad njim bili, da ni sam Hanza-beg ni prestal noć ni dan, doklekdir ni bil načinjen; a načinjen na jednu milju zemlje a dužinu po sinokošah i blatah i potocih, i vas je bil gotov za deset dana.⁶¹

Gotovo doslovan prijevod ovog izvještaja o gradnji mosta, osim izvjesnih dodataka, koji bitno ne mijenjaju sadržaj, sačuvan je i na talijanskom jeziku štampan 1570. godine.⁶²

O gradnji mosta piše i Petar Bizarus. On kaže, da je most sagrađen za 12 dana, a na njemu je radilo 25.000 ljudi. Dužina mosta iznosila je jednu milju, a širina više od 14 lakata.⁶³

Poput glagoljskog izvora priča o gradnji mosta i Hieronimus Ortelije. I on piše da je most sagrađen za 10 dana, a gradilo ga je 25.000 ljudi. Zajedno sa ostalim radnicima učestvovali su turski begovi i plemići. Poslije neuspjeha kod Otova, tek pod prijetnjom sultana sagrađio je Hamza-beg most podno Osijeka. Njegova dužina iznosila je četvrtinu milje, a širina više od 14 lakata. Obzirom da je Drava duboka, kaže Ortelije, preko Drave vodi pontonski most.⁶⁴

Također i historičar Nikola Isthuanffy zabilježio je zgode oko gradnje mosta, koje se uglavnom poklapaju sa citiranim glagoljskim izvorom.⁶⁵

Slično bilježi i Dilich, te kaže, da je most dug jednu milju, na Dravi su pontoni, a most je gradilo 20.000 ljudi.⁶⁶

Poput njega piše i Gaspar Ens, ali kaže, da je gradnja mosta trajala 12 dana.⁶⁷ Tcofil Urbino navodi da je gradnja mosta trajala čak 20 dana.⁶⁸ Notorne zgode o gradnji osječkog mosta prepričao je i Johann Gnadelehn.⁶⁹ Poput njega i ostalih pisaca piše i Paul Conrad Balthazar Han,⁷⁰ dok Georg Krekwitz jedino primjećuje, da je Sulejman 1566. godine sagrađio podno Osijeka impozantan most.⁷¹

O gradnji mosta piše i Christophor Boetio. On kaže, da je most sagrađen za 10 dana, a gradilo ga je 25.000 ljudi. Most je bio dug 8565 koraka, a zajedno sa ogradom širina mu je iznosila 17 lakata, tako da su se na njemu mogla mimoći četvora kola. Opće uzevši, kaže, most je bio lijepa i impozantna građevina.⁷²

Pod konac XVII. stoljeća već davno poznate događaje o gradnji osječkog mosta prepričao je i Martin Zeiler. Njegove obavijesti u potpunosti se poklapaju sa već citiranim piscima. On priča, da je most sagrađen od teških greda i da ima lijepe galerije i tornjeve, a na njemu mogla su se mimoći četvora kola.⁷³

Odličan poznavalac turske historije Josip Hammer piše, da je most sagrađen za 17 dana, a bio je nošen od 118 lađa. Dužina mu je iznosila 4800 lakata. Naime, on piše, da je Sulejman prvobitno naredio da se most sagrađi kod Vukovara, ali kada je nabujali Dunav taj most porušio, onda je Sulejman naredio da se hitno sagrađi most na Dravi kod Osijeka. Kada je most bio sagrađen, sjedne Sulejman na zelenu jahtu, koju je dao dovući iz Bospora i razgleda cjelokupnu situaciju oko mosta. Zadovoljan gradnjom naredi, da uz pucanj topova započne prijelaz vojske preko Drave.⁷⁴

U vezi s gradnjom mosta interesantna je također Hammerova bilješka gdje kaže, da madjarski izvori i pisci ne spominju gradnju mosta kod Vukovara, dok turski izvori nigdje ne govore o Hamza-begu kao graditelju mosta.⁷⁵

O tom glasovitom osječkom mostu napisao je dr. Josip Matasović interesantnu studiju. Navodeći i analizirajući historijska vrela on zaključuje: »Iz prije citiranih podataka slijedi dakle nedvojbeno, da turski osječki most datira još od 1526., a nipošto istom od 1566. godine, te da je tokom vremena mijenjao materiju, dakako zbog popravaka trošnih

mjesta ili pak poradi toga što mu je nabujala Drava odnosila s vremena na vrijeme dio koji je bio u njoj. Najvjerojatnije je, da je osječki turski most išao u pravoj liniji do Darde. Druga partija, već runirano stanje ide od 1664. do konačnog odlaska Turaka iz Slavonije«. ⁷⁶

Zaključak dr. Matasovića izveden na osnovu onih vrela kojima se on služi samo je djelomično točan. Prije svega točno je, da prvi most kojega su Turci sagradili u Osijeku datira iz 1526. godine, ali je taj most ujedno tada i porušen. ⁷⁷ Godine 1529. nisu Turci u Osijeku ni gradili most, nego jedan konak više Osijeka. ⁷⁸ Dakle, u to vrijeme u Osijeku nije mosta ni bilo. Tek za vojne 1532. godine sagrađen je ponovo most u Osijeku. Što je bilo s tim mostom nije poznato, ali se sigurno zna, da su Turci gradili most u Osijeku i 1543. godine. ⁷⁹ U vrijeme kada je prošao kroz Osijek Hans Dernschwam, prevezao se je on preko Drave skelom. ⁸⁰ Budući da je Dernschwam prošao kroz Osijek 1555. godine, u Osijeku ni tada nije bilo mosta na Dravi. Naime, nedvojbeno je, da je u to vrijeme postojao u Osijeku bilo kakav most, ne bi se Dernschwam prevažao skelom preko Drave. Nažalost, iako je prošao kroz Osijek 1557. godine Nizozemac Busbeq, on ne kaže, na koji je način prešao preko Drave. ⁸¹ Godine 1566. sultan Sulejman nije ni imao u planu da sagradi most u Osijeku, nego je most gradio na Dunavu kod Vukovara. Istom poslije, kada je taj most porušen, naredio je Sulejman, da se sagradi most u Osijeku. ⁸²

Prema ovim podacima nedvojbeno je, da turski most u Osijeku, kao stalni prijelaz preko Drave, zapravo datira tek iz 1566. godine, a ni pošto iz 1526. kako to tvrdi dr. Matasović. Citirani pisci i historičari iz XVI. i XVII. stoljeća jednoglasno pišu, da je Sulejman idući pod Siget sagradio u Osijeku impozantan most. To isto piše i putopisac Marc Antonio Pigaffeta, koji je prošao kroz Osijek neposredno iza sigetske katastrofe t. j. 1567. godine. ⁸³ Razumljivo je, da je taj most tokom vremena mijenjao svoju strukturu radi dotrajalosti građevnog materijala, a i hirovita Drava odnosila je vjerojatno pojedine njegove dijelove.

Također ni Hammerova primjedba nije točna, da mađjarski, odnosno naši domaći izvori nigdje ne govore o gradnji mosta na Dunavu kod Vukovara. Citirani glagoljski izvor izričito kaže, da Sulejman ide pod Siget »i da most oće učiniti razmetati na Dunaju«. Mišljenja smo da ovaj pasus treba shvatiti tako, da je spomenuti most na Dunavu razmetnut, odnosno porušen. Iako glagoljski izvor ne kaže kod kojega je mjesta na Dunavu ležao taj most, držimo, da se citirani pasus upravo odnosi na most kod Vukovara.

Prema glagoljskom izvoru gradio je Hamza-beg najprvo most kod mjesta zvanog Otovo ili Utovo, koje je ležalo negdje preko puta Šikloša na Dravi. Istu verziju preuzeli su kasnije već citirani pisci i historičari. Navedeno mjesto spominje i Nikola Zrinski u pismu upućenom 24. VII. 1566. godine iz Sigeta Franji Baćaniju pod nazivom Wy Tho. U tom pismu on javlja, da su armenski beglerbeg i bosanski paša prešli Dravu kod mjesta Wy Tho i stigli pod Šikloš. Pored toga piše, da je most kod Osijeka bio sagrađen za gotovo 8 dana, a na njegovoj izgradnji radilo je

ogromno mnoštvo okolnog stanovništva, kao i 800 janičara, koji su za rad primali dnevno plaću od 6 novčića,⁸⁴ odnosno akči.

Obavijest Nikole Zrinskog gotovo se u cijelosti poklapa sa glagoljskim izvorom. Istina, glagoljski izvor navodi karamanskog pašu, a Zrinski armenskog beglerbega, ali to nije bitno. Također i glagoljski izvor kaže, da su Turci prelazili Dravu kod Otova još prije nego je Hamza-beg započeo sa gradnjom mosta. Naime, još mjeseca juna 1566. godine dovlačili su Turci uz Dravu lađe do Otova. S tim pasusom glagoljskog izvora poklapa se i zapovijed upućena od Porte 17. VI. 1566. godine požeškom sandžakbegu, da brodove sagrađene u Osijeku hitno uputi,⁸⁵ vjerojatno uz Dravu.

Prema ovim podacima nedvojbeno je, da su Turci 1566. godine prelazili Dravu ne samo kod Osijeka, nego i kod mjesta zvanog Otovo ili Utovo.

Što se tiče ubikacije mjesta Otova ili Utova Stjepan Ivšić drži, da je ono ležalo negdje na Dravi između Valpova i Miholjca.⁸⁶ Historičar Barabas Samu tumači naziv mjesta Wy Tho, kao mađjarsku složenicu od pridjeva új = nov, i imenice tó = bara, jezero.⁸⁷ Odnosno, mišljenja smo, da taj termin treba shvatiti kao novi brod, prevoz, odnosno nova skela. Mjesto pod nazivom Nova Skela nekada je stvarno i postojalo na obali Drave nedaleko Valpova. U popisu popisne komisije, koja je 1702. godine popisivala kotar Valpovo, stoji doslovno slijedeće: »Desertum Nova Skella in rippa Dravi situatum distat ab arce et oppido Valpo media hora meridiem versus, a quo Germani Valpo expugnassent hic pagus desertus manet, sub dominio Turcico Valpovienses Turcae trajectum trans Dravam hic tenebat et erat via regia Cziklosinum et ad alias partes cis Dravum«.⁸⁸ Prema ovom podatku, dakle, nema sumnje, da je mjesto Otovo ili Utovo glagoljskog izvora upravo Nova Skela, koja je napuštena po odlasku Turaka iz Slavonije.

Primjedba historičara Hammera, da turski izvori nigdje ne spominju Hamza-bega kao graditelja osječkog mosta interesantna je konstatacija, ali Hamza-beg nije legendarno lice, jer je nekada nedaleko Budima, današnje mjesto Erd, upravo nosilo naziv po imenu Hamza-bega.⁸⁹

Dakle, za nekih petnaestak dana po naređenju sultana Sulejmana II. sagrađen je mjeseca jula 1566. godine podno Osijeka most, koji je vodio preko baranjskih močvara sve do Darde, a u očima putopisaca, bila je to veličanstvena i impozantna građevina. Tokom XVI. i XVII. stoljeća slovio je on u evropskoj javnosti kao »il ponte famoso d' Essek« ili »Die so berühmte und Wunderbahre Esseker Brücken«. Godina 1566. bila je za historiju Osijeka pod turskom okupacijom prijelomna. Zahvaljujući upravo tom glasovitom Sulejmanovom mostu doživio je Osijek do tada neslućeni ekonomski prosperitet. Njegov strateški položaj dobio je sada prvorazredan značaj. Iako u to vrijeme Osijek nije više bio sjedište sandžaka, nego je pripadao Požeškom sandžaku, ubrzo on postaje najveći i najvažniji grad turske Slavonije. Kroz njega će tokom turske okupacije proći brojna carska poslanstva na putu za Carigrad. Tokom čitavog sto-

ljeća, pa i više, njegov glasoviti most bila je magična sila koja je privlačila mnoge putopisce i avanturiste i davala maha razigranoj fantaziji slikara i bakropisaca. Preko tog mosta prešao je po posljednji put i njegov veliki graditelj, sultan Selujman II., koji je tokom svog plodnog života boravio u Osijeku pet puta. Osijek je bio također i svjedok ogromnih napora koji su uloženi da se taj most sagradi, a ujedno i slavlju, kada je Sulejman prelazio preko tog mosta na posljednju vojnu. Upravo na toj relaciji od Carigrada do plodnih panonskih nizina na kojoj leži i Osijek, završio je život jedan od najvećih osvajača i zakonodavaca u turskoj historiji, sultan Sulejman II., a tom čovjeku ima Osijek da zahvali svoj prosperitet tokom XVI. i XVII. stoljeća. Ne samo to, da je Osijek bio svjedok slavlju i ratnim uspjesima Sulejmana II., nego je Osijek bio vjerojatno i svjedok žalobne povorke, koja je pratila Sulejmana II. na putu u ništavilo.

Historičar Hammer piše, da je Selim, sin Sulejmana II., kada je saznao za očevu smrt pod Sigetom odmah krenuo iz Carigrada i za osam dana stigao u Beograd, odakle je bez zadržavanja produžio u Vukovar. Tu ga zateče obavijest velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, da će u interesu prijestolja biti zgodnije, da sačeka posmrtnu ostatku u Beogradu, a ne u Vukovaru.⁹⁰

Prema ovoj obavijesti, mišljenja smo, da je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović negdje mjeseca oktobra 1566. godine na povratku ispod Sigeta prošao kroz Osijek, vozeći posmrtnu ostatku sultana Sulejmana II.

III.

Već slijedeće godine iza sigetske katastrofe t. j. 1567. idući iz Carigrada prošao je kroz Osijek Marc Antonio Pigaffeta. Tom prilikom zabilježio je on interesantan opis Osijeka. Naime, on piše, da Osijek leži na desnoj obali rijeke Drave, opasan je niskim zidovima, ali bez kula. Zidove su Turci većim dijelom popravili plotovima. U varoši su sve kuće od slame i drveta, a ulice su potaracane gredama kao u Sigetu. U opsegu varoš ima jednu talijansku milju. Stanovnici su Madjari, a ima i nešto Srba, a svi su augsburške vjeroispovijesti. Iznad gradskih vrata, kaže, sa desne i lijeve strane nalazi se uklesan natpis, koje on prepisuje kako bi mogao pokazati, da je taj grad nekada nešto značio. Usput spominje Kacijanerov poraz, a od Osijeka po prelasku preko Drave stigao je za četiri sata u Laško.⁹¹

Natpisi iznad gradskih vrata koje spominje Pigaffeta, potjecali su iz rimske Murse, a njihov sadržaj govori, da su oni već tada bili fragmentirani, i da su ih Turci upotrijebili kao građevni materijal.⁹²

Nekoliko godina kasnije prošla je kroz Osijek na povratku iz Carigrada i carska legacija, koju je ovom prilikom vodio Nizozemac Karlo Rym. Njegov putopisac piše, da je poslanstvo 10. decembra 1571. godine prispjelo u Osijek. Za Osijek kaže, da je prvi utvrđeni grad u koji je poslanstvo stiglo poslije Carigrada. U gradu na tornju bila je velika ura, koja je pokazivala i otkucavala sate, a bila je prva što su je članovi legacije vidjeli u Turskoj. Usput spominje putopisac Kacijanerov poraz, kojega on pogrešno zove grofom »Ladronom«, zatim, da preko Drave vode

mnogi mostovi, od kojih je jedan dug 100 koraka, a osječka okolica je močvarna.⁹³

Slijedeće godine prošlo je kroz Osijek i carsko poslanstvo koje je vodio David Ungnad. Njegov putopisac piše, da je Osijek naseljen Turcima i Srbima, a ograđen je plotom. Malo niže grada kaže, utječe Drava u Dunav. Putopisac spominje također Kacijanerov poraz, te piše, da je tu poslanstvo vidjelo mjesto gdje je Kacijaner zaveo narod.⁹⁴

Duže vremena iza ovih prilično šturih i sumarnih opisa, Osijek se u izvornoj građi vrlo rijetko spominje.

Prema popisu krajiških utvrda u turskom dijelu Slavonije iz 1577. godine zabilježeno je, da je Osijek utvrda, ali sa nepoznatim brojem pješaka i konjanika.⁹⁵

Godine 1578. prošao je carski poslanik David Ungnad ponovo kroz Osijek. Njegov putopisac Stjepan Gerlach istina prestaje voditi dnevnik negdje u Srijemu iza Šida, ali se sa sigurnošću može tvrditi, da je poslanstvo na povratku iz Carigrada prošlo kroz Osijek.⁹⁶

Vijesti o Osijeku sada su kroz nekoliko godina oskudne. Poznato je jedino, da je 1579. godine mjeseca novembra bio upućen dio azijskog konjanništva na zimovanje u Osijek.⁹⁷

Godine 1583. prošlo je kroz Osijek carsko poslanstvo, koje je vodio Paul Freiherr von Eitzing. Njegov putopisac Wolf Andreas von Steinach piše, da je poslanstvo početkom mjeseca decembra stiglo u Osijek. Steinachu je Osijek maleni gradić, gdje je svojevremeno potučen Kacijaner. Tu utječe Drava u Dunav, a iz Osijeka putovalo je poslanstvo preko močvara i mnogih mostova.⁹⁸

Gotovo čitavi decenij iza ovog opisa Osijeka u historijskim izvorima ne spominje se Osijek. Tek za vrijeme obnove ratnih operacija sa Austrijom za Dugog turskog rata, spominje se Osijek češće u izvornoj građi. Tako 6. marta 1593. godine javlja Andrija Ausperg nadvojvodi Ernestu, da kod Osijeka namjeravaju Turci graditi neki most.⁹⁹

U međuvremenu poraz Hasan-paše Predojevića pod Siskom izazvao je opću tursku ofanzivu. Godine 1594. okupi Sinan-paša vojsku iz azijskog i evropskog dijela turskog carstva i dođe u Osijek. U Osijeku pređe ta vojska Dravu i produži u Madjarsku da opsjedne Ostrogon.¹⁰⁰ Međutim, početni uspjesi kršćanske vojske u ratu bili su signal za opći ustanak naroda u borbi za slobodu. Naime, vjerovalo se je, da je kucnuo čas za oslobođenje ispod turskog jarma. Plamen ustanka zahvaća Slavoniju i dopire sve do Osijeka. Slavonske šume pune su hajduka, koji se smjelo zalijeću i neustrašivo napadaju najvažnije turske centre u Slavoniji.

Godine 1596., priča Švear, ali nažalost ne citira izvore, u Osijeku je u to vrijeme bio dizdaraga neki Hasan Stojanić. Spomenuti dizdar pođe u okolicu Osijeka na pljačku, ali kada je stigao u blizinu Valpova sukobi se sa valpovačkim begom. Boj završi neodlučno. Tada Hasan pozove valpovačkog bega na megdan, ali se ovaj od straha ne odazove pozivu, nego iziđe njegov sluga, a kasnije i pobratim Imbro Rastiović. Poslije duže borbe Rastiović obori Hasana i odrubi mu glavu.¹⁰¹

Dvije godine kasnije pronese se kroz Slavoniju glas, da se sa svih strana približava kršćanska vojska, koja ide da oslobodi Slavoniju ispod

turskog jarma. Na ovu vijest pohita glasoviti slavonski hajduk Luka Senčević prema Osijeku, ali padne u tursku zasjedu i jedva živ izvuče glavu sa svega nekoliko ljudi.¹⁰²

Slijedeće 1599. godine, da bi se osvetio Turcima za poraz, krene Senčević ponovo prema Osijeku. Pažljivo se privuče noću gradu i zapali ga. Turci su bili ovim smjelim napadom zaprepašteni, a Senčević iskoristi povoljan momenat i provali u osječku varoš i sasječe veći broj Turaka. Osječki dizdaraga koristeći metež i mrak pobjegne iz grada. Kada je Senčević vidio, da je dizdaraga sretno umakao, pohita on za njim i živa ga uhvati na putu za Valpovo, a zatim ga dade nabiti na kolac.¹⁰³

Prilikom ove smjele Senčevićeve provale stradao je i glasoviti Sulejmanov most na Dravi. Mjeseca augusta iste godine piše nuncij Porzia kardinalu Cintiu Aldobrandiniju, da su hajduci porušili most u Osijeku, koji vodi preko Drave.¹⁰⁴ Slično piše i Martin Zeiler, samo on taj događaj datira sa 1600. godinom.¹⁰⁵

Oštećeni most Turci su izgleda ubrzo popravili. Već mjeseca jula 1600. godine došao je sa vojskom u Osijek veliki vezir Ibrahim-paša. Tu on preko mosta prijeđe Dravu i ode u Madjarsku.¹⁰⁶

Dok je u međuvremenu glavnina turske vojske operirala u Madjarskoj, u Slavoniji i dalje bjesni narodni ustanak. Glasoviti hajdučki vojvoda Mato Lapsanović zajedno sa pobratimom Markom Lapsanovićem iz Broda okupi nekih 1000 ljudi i popali Bijelu Stijenu, Pakrac, Gradišku, Brod i Drenovac. Protiv Lapsanovića krene požeški paša i razbije ustanike, ali u boju pogine valpovački beg i osječki aga.¹⁰⁷

Godine 1603. na povratku iz Madjarske povjeri veliki vezir Lala Mehamed obranu Budima rumelijskom beglerbegu Murad-paši, a Osijek, bosanskom sandžakbegu Huseinu.¹⁰⁸

Pod konac 1604. godine po završetku operacija u Madžarskoj, povuku Turci dio vojske i pošalju na zimovalište u Osijek.¹⁰⁹

Godine 1605. došao je u Osijek ponovo veliki vezir Lala Mohamed, odakle je pozvao Stjepana Bocskaja, da pritekne sa svojim trupama u pomoć. Tom prilikom održan je u Osijeku ratni savjet, na kojem je veliki vezir raspravljao o daljnim napadima turske vojske.¹¹⁰

Unatoč sklapanja 1606. godine mira na Žitvatorogu ustanak u Slavoniji i dalje bjesni. Vojvoda Mato Delimanić osvoji Ilok, Antun Slavetić Sirač, a Franjo Kolaković Kobaš. Kada su slavonski Turci vidjeli, da ne će moći odoljeti ustanicima, zatraže pomoć od okolnih sandžaka. Iz Bosne provali vojska od nekih desetak tisuća ljudi i istjera Kolakovića iz Kobaša. Jedan dio te vojske sada krene zajedno sa novim požeškim sandžakom Huseinom Zulimanićem prema Požegi, a drugi dio prema Srijemu. Istovremeno dođe u Osijek iz Budima Osman-aga Sigetski. Vojvoda Mato Delimanić sukobi se sa vojskom Osman-age i potuče je, a Osman-agu ubije na junačkom megdanu. Sada krene Delimanić ususret požeškom paši, ali mu kuga osujeti namjere. Vojvoda Mihaljević sukobi se sa bosanskim Turcima pod vodstvom Muselima Seraglije, ali nije mogao odoljeti premoći turske vojske i pogine zajedno sa ustanicima. U razračunavanjima

sa Turcima učestvovala su i žene. Tako se žena vojvode Mate Delimanića, Kata, probila golim mačem do Osijeka, smakla dva Turčina, a kasnije i sama poginula u boju.¹¹¹

Kada je 1607. godine ustanak bio ugušen, a prilike se u Slavoniji donekle normalizirale, prošao je 1608. godine kroz Osijek carski poslanik Adam Herberstein. Njegov tajnik Maksimilijan Prandstetter zabilježio je tom prilikom kraći opis Osijeka. On piše, da je Osijek dobro utvrđeni grad koji leži na obali Drave. Opasan je zidovima, ali su oni već u prilično trošnom stanju i popravljeni su poput mađjarske palanke. U Osijeku je također veliko vašarište, koje je ograđeno poput palanke. Na tom vašarištu prodaje se vino, živež svih vrsta, što svjedoči da je kraj vrlo bogat.

Poslanstvo je odputovalo 29. decembra rano ujutro iz Osijeka. Kada je prešlo Dravu, nastavilo je putovanje preko mosta, koji je vodio preko močvara. Prandstetter je bio iznenađen ljepotom mosta te kaže, da se takav most ne može vidjeti ni u Mađjarskoj ni u Njemačkoj. Njegova dužina iznosila je dobrih 12.000 koraka, ili jednu dobru njemačku milju, a bio je izgrađen sav od drveta, ali nije bio viši od 4 klaftera.¹¹²

Nekoliko godina kasnije iza ovog carskog poslanstva boravio je u Osijeku i dubrovački jezuita Bartol Kašić. Negdje uoči Jurjeva 1612. godine došao je on zajedno sa pratnjom u Osijek i tu odsjedne kod dubrovačkih trgovaca.

U ovim krajevima Jurjevo se je vrlo svečano svetkovalo, kako od kršćana, tako i od Turaka. Tog dana t. j. 23. aprila započimao je u Osijeku glasoviti sajam o kojem Kašić piše slijedeće: Ovog dana započima vašar, što ga oni zovu panadjur, a traje bez prekida punih osam dana. Svake godine za trajanje ovog sajma postave osječki Turci odjeljenje vojnika i konjanika, da zapriječe razbojnicima robljenje i krađu, tako da trgovci budu što sigurniji u dopremi robe, koja je različite vrijednosti, pa čak vrlo često i skupocjena. Tada sagrađe Turci i kršćani zgradice od čvrstih dasaka, prema kojima vode sprijeda i straga mnoge staze, pa zato izgledaju kao kakav novi grad u ravnicu izvan zidina Osijeka.

Kupci koji žele kupovati slobodno pristupaju da pokupuju robu koju žele. Roba je javno izložena ili se nalazi u zatvorenim sandučićima. Tu se izlažu razna odijela, koja su izrađena od svile, vune ili lana, a različitih su boja. Ukratko rečeno tu ima raznih vrsta sukna, stvari i oruđa, koje trebaju zanatlije, muškarci i žene. Sve te proizvode izlažu trgovci i zanatlije. Na sajam se sa svih strana snosi i naslaže različita roba, naime, sve ono što građani u gradu trebaju. Roba se dogoni konjima, na kolima, na volovima, na magarcima ili već prema tome kako tko može i običava.

Istovremeno dok traje sajamaska gužva čitaju svećenici u nekim sigurnijim kućama misu i dijele euharistiju za postizavanje jubilarnog oprosta. Iza toga izlazili bi vjernici iz kuće sve po dvoje ili troje i odlazili bi kroz osječku kapiju u ravnice gdje je održavan sajam, da pozovu i ostale katolike radi primanja euharistije i da ih obavijeste u kojoj će se kući narednog dana sastati.¹¹³

Ovaj vrlo plastičan opis osječkog sajma i prilika u Osijeku nadmašit će kasnije jedino Evlija Čelebija.

Godine 1617. prošlo je kroz Osijek carsko poslanstvo na povratku iz Carigrada, koje je vodio barun Herman Črnin iz Chudenica. Njegov tajnik Adam Wennern von Craillssheim zabilježio je tom prilikom kraći opis Osijeka. Prema tom opisu Osijek je dobro utvrđena palanka, a pokraj nje nalazi se dugi drveni most. O tom mostu, kaže Wennern, dalo bi se vrlo mnogo pisati. Dug je jednu dobru njemačku milju ili 2¹/₂ sata hoda, a tako je širok, da se dvoja kola mogu lagano mimoći. Most je sagrađen preko velikih močvara, da turska vojska i artiljerija mogu lagano i udobno prelaziti.¹¹⁴

Iz godine 1620. datira i službeni opis Osijeka, koji je sastavljen po nalogu bosanskog beglerbega Ibrahim-paše Merinbegovića. Prema tome popisu Osijek je grad koji leži na obali Drave. Sa dravske strane ima jednu kapiju. U gradu je jedan top dug 36 palaca. Zajedno sa okolnim zemljištem, Osijek ima oko 1000 kuća i oko 2000 ljudi sposobnih za oružje. U gradu je također sjedište kadije i kapetana.¹¹⁵

Ovaj opis iako manjkav jasno govori da je Osijek već tada imao priličan broj stanovnika, a ujedno to je prvi put, da se u historijskoj građi spominje Osijek kao sjedište kapetana i kapetanije.

Negdje između 1623. i 1624. godine prošao je kroz Osijek na kantskoj vizitaciji Petar Masarechi. On piše, da je Osijek dobro utvrđen grad naseljen Turcima. U gradu je svega sedam familija katolika, koji govore ilirskim jezikom, zatim isto toliko Madjara kalvinske vjeroispovijesti.¹¹⁶

Godine 1626. prošao je kroz Osijek i carski poslanik Atanasije Georgiceo. Poput ostalih putopisaca pribilježio je i on kraći opis Osijeka.

Preko mosta kojega je sagrađio sultan Sulejman, kaže Georgiceo, dolazi se u Osijek. Na Dravi je pontonski most, a prema dobivenim informacijama tu prestaje teritorij kraljevine Ugarske. Osijek je prastari grad, a to se vrlo lagano prepoznaje, jer su stari zidovi sagrađeni od četverougaoznog kamena sa jednim lijepim vratima, dok su novi zidovi napravljeni od drveta i nabačeni su krečom. Grad je naseljen brojnim Turcima. U jednom uglu starog grada leže tri topa bez točkova, od kojih je jedan dug 36 pedalja, slabe izrade, i kako se Georgiceu čini, izradili su ga sami Turci, jer se na njemu vidi natpis napisan turskim pismenima. U gradu može biti do 300 kuća, od kojih 10 katoličkih, a ima i 8 mošeja.¹¹⁷

Ovaj opis poput već citiranih opisa Osijeka vrlo je sumaran. Iz teksta se jasno vidi, da se opis odnosi isključivo na osječku varoš, dok se podgrađe ni ne spominje. Međutim, interesantno je podvući, da je Georgiceo prvi putopisac koji spominje džamije u Osijeku. Što se tiče ubikacije tih džamija teško je što pozitivno zaključiti, osim jedino, da su neke od njih vjerojatno bile podignute i u podgrađu.

Negdje između 1626. i 1630. godine boravio je u tri navrata u Osijeku i skradinski biskup Toma Ivković, gdje je krizmao nekih 700 osoba.¹¹⁸

Duže vremena iza ovih izvještaja historijski izvori rijetko spominju Osijek. Tek 1642. godine spominje se Osijek, odnosno osječki sajam, u pismu crkvene općine Vaška upućenom zagrebačkom biskupu.¹¹⁹ A 1660. obilazeći katoličke župe u Slavoniji piše Petar Nikolić, da se u Osijeku

tri puta održava sajam, a Osijek potpada pod župu u Karaševu.¹²⁰

U međuvremenu odnosi između Austrije i turskog carstva iz godine u godinu sve se naglije zaoštavaju. A kada je 1661. godine Nikola Zrinski sagradio nasuprot Kanjiže utvrdu Novi Zrin, početak rata bio je samo pitanje vremena. Pokušaj Turaka da silom osvoje i poruše Zrin, doživi neuspjeh, a veliki vezir najavi Austriji rat.

U tom općem ratnom metežu kroz Osijek će ponovo proći brojna osmanlijska vojska, a podno njegovih zidina odigravat će se fantastični i slikoviti ratni prizori. Ne samo to, nego će u Osijek tada doći i carski poslanici, da razgovaraju sa velikim vezirom o uslovima mira.

Već 1662. godine 20. maja javlja nuncij iz Beča kardinalu Chigiui, da se iz dana u dan dovozi u Osijek provijant, kao i ostale potrebštine, a pripreme se istovremeno vrše i u Budimu radi dolaska temišvarskog Alipaše.¹²¹ Iste godine 17. jula piše Ali-paša Kanjiški Nikoli Zrinskom i poziva ga da poruši utvrdu Novi Zrin, jer će u protivnom protiv njega krenuti Turci od Osijeka sve do Kanjiže. Osim toga upozorava ga da se okani akcija koje vrši na svoju ruku, jer i carski poslanici, koji se nalaze u Osijeku izjavljuju, da car nije upoznat sa onim što Zrinski radi, a da i ne želi znati.¹²² Opomene Ali-paše, međutim, nisu djelovale na Nikolu Zrinskog, nego on nastavi i dalje utvrđivanje Novog Zrina.

Poslije neuspjelih mirovnih razgovora slijedeće t. j. 1663. godine krene veliki vezir Ahmed-paša Köprülü na vojnu. Na putu prema Osijeku pokušaju carski poslanici ponovo pregovarati sa Turcima, ali je veliki vezir ostao nepokolebivo kod predašnjih zahtjeva. Ne samo to, nego da bi i izvršio pritisak na legaciju, povede baruna von Goesa i pokaže mu turske vojne snage. Naime, turska vojska brojila je 120.000 vojnika, 123 topa i 12 velikih opsadnih artiljerijskih oruđa, zatim je raspolagala komorom od 60.000 deva i 10.000 zaprežne stoke.¹²³ Ta ogromna vojska na čelu sa velikim vezirom početkom mjeseca jula dođe u Osijek.¹²⁴ Tri dana kasnije tu se ponovo održi konferencija,¹²⁵ na kojoj carski poslanici barun von Goes i Reninger još jednom podnesu molbu cara Leopolda I. radi produženja mira. Međutim veliki vezir ostane kod predašnjih zahtjeva i to 1.) Predaju Turcima Sekelyhyda, 2.) Rušenje Novog Zrina i 3.) Plaćanje godišnjeg danka od 30.000 duhata. Obzirom na neprihvatljivost ovih uvjeta razgovori završe neuspjehom, a poslanici napuste Osijek. Nekoliko dana iza njih prijeđe s vojskom preko Drave i veli vezir Ahmed-paša.¹²⁶

Dok je veliki vezir ratovao po Madjarskoj i osvajao utvrdu Nove Zamke, napadne Ali-paša Kanjiški Novi Zrin, ali ga Nikola Zrinski mjeseca augusta hametice potuče. Poslije ovog poraza bilo je očito, da će Turci nastaviti rat i slijedeće godine. Da bi nekako predusreli Turke, provali Nikola Zrinski zajedno sa grofom Julijem Hohenlohe mjeseca januara 1664. godine dolinom Drave do Osijeka. Usput popali Pečuj, pohara okolicu Šikloša i obori se svom žestinom na glasoviti osječki most. Tursku palanku Dardu, koja je branila prilaze mostu, poruši, razbije Turke koji su branili prilaze mostu i započne sa paljenjem mosta. Obzirom na zimsko doba potpaljivanje mosta vršeno je uz mnogo napora, ali kada je vatra zahvatila tvrdu hrastovu građu, gorio je most poput baklje puna dva dana na očigled zapanjenih Turaka u Osijeku.¹²⁷ Za sve vrijeme dok je vojska

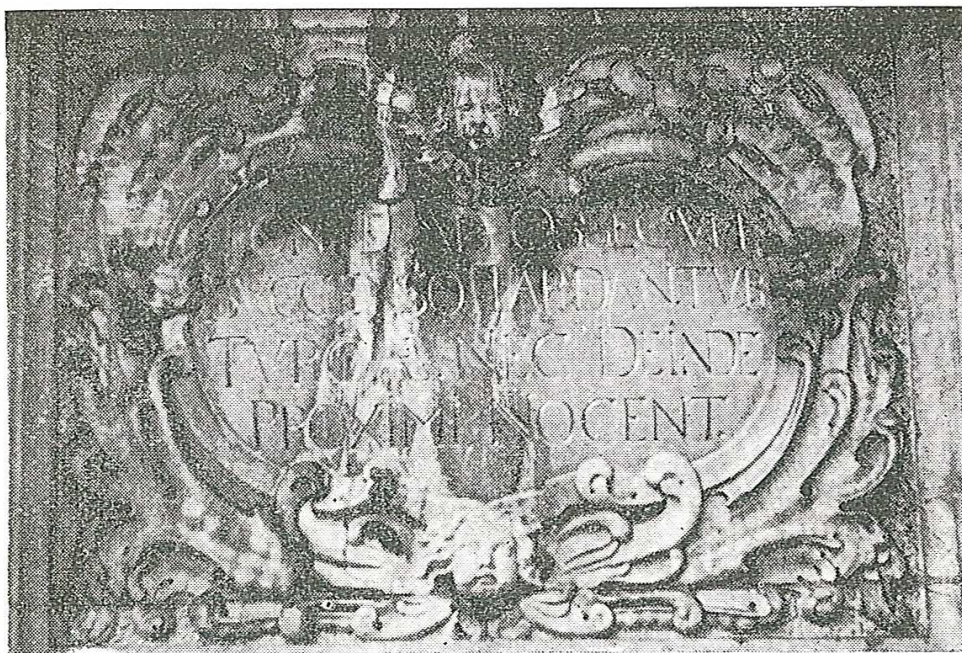
Nikole Zrinskog palila most, pucali su Turci topovima iz osječke tvrde, ali bez uspjeha. Već 11. februara 1664. godine javlja Zrinski iz Baboče, da je popalio Osijek i osječki most, kao i mnoga druga mjesta.¹²⁸

Slično piše i apostolski nuncij iz Beča kardinalu Chigi u te javlja, da je Zrinski popalio i porušio osječki most, kako bi spriječio prelazak turske vojske preko Drave.¹²⁹

Desetak dana kasnije javlja i car Leopold grofu Pöttingu, da je postignut vanredan ratni uspjeh, jer je Zrinski zajedno sa grofom Hohenlohe osvojio u Madjarskoj 4 ili 5 malih ali dobro utvrđenih mjesta, zatim je poharao oko 1000 sela, popalio i opljačkao Pečuj i spalio do temelja glasoviti osječki most.¹³⁰

Vijest o pothvatu Nikole Zrinskog munjevito se pronijela Evropom. U znak priznanja podijeli Zrinskom španjolski kralj red »viteza zlatnog runa«, Louis XIV. imenuje ga svojim »pairo« i daruju mu 10.000 talira, a njemački knezovi nazvaše ga svojim »bratom«, dok ga narod prozove novim Skenderbegom.

Istovremeno štampan je u Augsburgu i prigodni letak na kojemu je prikazano spaljivanje mosta i u kratkim crtama opisan pothvat Nikole Zrinskog.¹³¹



Sl. 1 — Natpis o osječkom mostu na postamentu Marijinog kipa u Grazu sa zapadne strane

U znak sjećanja i zahvalnosti na pobjedu nad Turcima 1664. godine podignut je u Grazu Marijin kip, a na postamentu na zapadnoj strani spomenika uklesan je slijedeći natpis:

Ponte ad Ossecum
Succenso tardantur
Turcae. Nec deinde
Proximi nocent.¹³²

Što više i würzburško sveučilište postavi u čast Nikole Zrinskog ploču sa ovim natpisom:

Cum experti sunt
Turcae in igno Sampsonem
Ad Quinque Ecclesias, et pontem Eszekianum,
Quae flammis domavit.¹³³

O paljenju osječkog mosta i pothvatu Nikole Zrinskog pišu brojni pisci, historičari i savremenici. Ukratko rečeno o tom događaju prepričavala je tada čitava zapadna Evropa. Osijek je poznat na daleko i široko, a o samom mostu konstruiraju se fantastične priče i još fantastičniji crteži. Tako augsburški letak navodi, da je gradnja mosta stajala 30.000 talira, a prilikom paljenja mosta ostalo je ležati 14.000 Turaka, dok je 4000 sasječeno, a Zrinski je izgubio oko 400 ljudi.¹³⁴ Girolamo Brusioni piše, da je gradnja mosta trajala čak 6 godina, a stajala je 300.000 reala. Prilikom napada Nikola Zrinski sukobio se sa nekih 6000 Turaka, koji su bili tu stacionirani kao obrana mostu. Tek tada, kada je Zrinski razbio Turke, započeo je sa paljenjem i rušenjem mosta. Preko mosta je, kaže, Brusioni, išla trgovina iz Budima i Kanjiže, a u Osijeku održavan je veliki sajam na koji su dolazili Turci iz svih okolnih krajeva.¹³⁵

Prema erdeljskoj kronici Zrinski je prodro do Osijeka, ali osječku varoš nije mogao osvojiti. Kada je opljačkao i popalio osječko podgrađe stane se povlačiti i paliti most. Navodno još 5. februara bio je Zrinski pod Osijekom, kada je u njegov tabor stigao neki prebjeg i savjetovao mu da pokuša juriš na osječku varoš, jer je u gradu zavladao velika nestašica i da je poginulo mnogo Turaka od granata. Za sve vrijeme dok se Zrinski nalazio pod Osijekom, osječki Turci pucali su iz topova i bacali plamene strijele na njegovu vojsku. Šestog februara odbije Zrinski napad Turaka i stjera ih u osječku varoš i stane se povlačiti.¹³⁶

O paljenju osječkog mosta piše i savremenik Teofil Urbino. On kaže, da je Zrinski sa nekoliko tisuća Hrvata, Madjara, Nijemaca i hajduka popalio prekrasni osječki most, kako bi spriječio kretanje turske vojske, naime, da bi car Leopold dobio na vremenu i da pripravan dočeka slijedeće napadaje Turaka.¹³⁷

Događaje oko paljenja mosta prepričali su kasnije brojni pisci i historičari kao Johann Gnadelehnium,¹³⁸ Ortelijs,¹³⁹ Edward Brown,¹⁴⁰ Balthazar Han,¹⁴¹ Martin Zeiler,¹⁴² Ercole Scala¹⁴³ i drugi.

Prema citiranim izvještajima sukobio se Nikola Zrinski sa Turcima u Dardi. Dardu su branili, t. j. prilaze mostu, bosanski beglerbeg Ismail-paša i srijemski sandžakbeg,¹⁴⁴ a odavle su se poslije okršaja sa Nikolom Zrinskim povukli preko mosta u osječku varoš. Tjerajući razbijene Turke prijeđe Zrinski preko mosta i napadne Osijek, ali pošto ga nije mogao osvojiti opljačka podgrađe, a tek onda započne sa paljenjem mosta. Da je Zrinski tom prilikom popalio i osječku palanku nema sumnje, jer i sam javlja 11. februara, da je popalio »... Esseck simul cum ponte«.¹⁴⁵

Iznenadjeni ovom smjelom provalom Zrinskog, napregnu Turci sada sve snage da u što kraćem vremenu obnove porušeni osječki most. Obnova mosta bila je povjerena bosanskom beglerbegu Ismail-paši i srijem-

skom sadžakbegu. Istovremeno bio je poslan u Osijek i Kikleli Mustafa-paša, koji je imao zadatak da zaštiti graditelje mosta, a i sam most, da ga ne bi eventualno neprijatelj ponovo popalio. Negdje pod konac mjeseca marta 1664. godine započeli su radovi oko obnove mosta.¹⁴⁶ A već prvog aprila javlja nuncij iz Regensburga kardinalu Chigiui, da je sultan krenuo iz Drinopolja, kako bi bio što bliže vojsci, koja ide da obnovi osječki most.¹⁴⁷

Dakle, negdje pod konac mjeseca aprila ili početkom mjeseca maja 1664. godine uz mnogo napora most je bio ponovo sagrađen. Pisac i savremenik Teofil Urbino kaže, da je obnova mosta trajala 17 dana.¹⁴⁸ Istu brojku navodi također i Martin Zeiler, ali on piše da most nije građen na istom mjestu nego nešto dalje. Naime, prilikom paljenja mosta stupovi su dogorjeli do razine vode, a njihovo vađenje zahtijevalo bi mnogo napora, pa je iz tog razloga novi most sagrađen nešto dalje od starog mosta.¹⁴⁹ Poput Urbina o gradnji mosta pišu kasnije i mnogi drugi pisci, koji se sadržajem potpuno poklapaju, pa iz tog razloga citiramo samo neke od njih i to Edwarda Browna¹⁵⁰ i Boethia.¹⁵¹

Samo nekoliko dana iza obnove mosta stigao je na čelu vojske ponovo veliki vezir u Osijek. Tu se zadrži kraće vrijeme, a negdje polovinom mjeseca maja prijeđe preko novosagrađenog mosta Dravu i uputi se prema Mohaču.¹⁵² Mjeseca juna opsjedne i osvoji Novi Zrin, ali 1. augusta bude hametice potučen kod sv. Gotharda na rijeci Rabi. Poslije ovog strahovitog poraza rat se okonča sklapanjem t. zv. sramotnog mira u Vašvaru 10. VIII. 1664. godine. Na povratku iz Madjarske dobar dio turske vojske i ovom prilikom prođe kroz Osijek, a još mjeseca oktobra iste godine logorovao je u Osijeku i veliki vezir Ahmed-paša.¹⁵³

IV.

U vrijeme ratnog meteža prošao je kroz Osijek 1663. i 1664. godine i glascviti turski putopisac i geograf Evlija Čelebija. Osim već citiranog pasusa piše Evlija o Osijeku još i slijedeće: »Tu kasabu (Osijek) podigao je jedan od ugarskih kraljeva, kralj Matijaš. Kasnije, u ponedjeljak četvrti dan mjeseca redžepa 932/16 aprila 1526 godine, kada je sultan Sulejmanhan pošao na Mohačku vojnu, onda je njegov ljubimac, kasnije ubijeni veliki vezir Ibrahim-paša išao u tu vojnu vršeći ulogu izvidnice. U svojstvu vrhovnog komandanta on je prevalio mnoge konake, prošao mnoge stanice, te iste godine osvojio Srem i gradove Varadin i Ilok sa još četrdeset malih i velikih gradova. Zatim je opsjedao grad Osijek. Ban po imenu Bočkaj koji se nalazio u gradu, uvidjevši da neće imati dovoljno snage da se bori kao što je bio zadao svoju krvavu djaursku »viru«, predao je grad na vjeru. Neprijatelji koji su se nalazili u tvrđavi napuštali su grad bez oružja, goli, gladni i potpuno skrхани, s motivacijom da će se povući prema dolini Vac. Odlazeći, međutim, oni su se raspršili na razne strane; neki su se na vjeru predali serdaru zatraživši milost i ostali kao raja. Poslije toga ogromna i kao more velika vojska po carskom nalogu navalila na Osijek, te ga za tri dana sraznila sa zemljom i porušila do temelja. Zatim je vrhovni komandant Ibrahim-paša u mjesecu zilkadi

932/augusta 1526 godine rasporedio cijelu muslimansku vojsku na odrede, te za šest dana podigao preko rijeke Drave drveni most upotrijebivši za to više hiljada raje. Sva muslimanska vojska u svom pohodu protiv Ugarske prešla je preko toga mosta. Kad je zatim sultan Sulejman u svom pohodu na Mohačku bitku prešao preko mosta onda je taj most po carskom nalogu srušen i tako je cijela vojska izgubila nadu u povratak nazad, pa su se na Mohačkom polju svi borili dušom i tijelom. Bogu hvala, pobjedio je dvjesto hiljada neprijatelja, a stotinu hiljada je zaslužnjio. Sulejman-han se sretno povratio i kad je otsjeo blizu grada Osijeka, tu je sakupio sve krajiške prvake i velikaše. Oni su mu rekli:

— Sultane, ovaj grad pokraj mosta pretstavlja jednu neophodnu potrebu, to je sklonište na kraju ovog mosta pa je potrebno da se on popravi i obnovi.

Njihov savjet smatran je ispravnim i pravilnim mišljenjem pa je iz carske blagajne dato pet stotina kesa blaga i ostalog potrebnog materijala i određen je Kasim-paša Pečujski da obnovi i popravi grad.

Godine 932/1526 počela je njegova izgradnja iz temelja, a godine 932/1526 bio je grad Osijek ponovo izgrađen.

Ovaj je grad određen za sjedište sandžaka koji je podijeljen Kasim-paši Pečujskom, povjereniku za izgradnju toga grada. U grad je stavljena sva potrebna municija, a snabdjeven je savršeno i svim ostalim potrebnim materijalom. Određeno je i tri hiljade odabranih vojnika da ga čuvaju. Time je obezbijeđen i osiguran granični pojas Srem, Ilok i Varadin. Ranije, međutim, dok se je taj grad nalazio u rukama neprijatelja, on je bio sjedište sedmorice banova-zlikovaca koji su u ovome gradu Osijeku bili pomoćnici sedmorice hercega i to hrvatskog, ugarskog, Zrinskog, Baćanija, Nadaždija i Vrkanija. Kapetan austriskog ćesara i imperatora bio je kapetan Bočkaj.

Sulejman-han je kasnije izvršio katastarski popis toga kraja koji sada pretstavlja zaseban vojvodaluk u požeškom ejaletu. To je bio ćastan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akći. Ima svog muftiju (šejhu'l-islama), pretstavnika šerifa, gradskog zapovjednika i age posada dvanaest gradova. Tu ima sedam stotina hrabrih vojnika posade.

Osijek ima povjerenika za harać (harać-aga), tržnog nadzornika (muhtesib) i badžara, a nema mjesnog spahijskog ćehaje, ni serdara kapukola. Ima dalje janićarskog serdara i ćauša od Egre (Erlau). Tu se nalazi građevinski nadzornik (mimar baša), mnogi timarnici i zajimi, zatim alajbeg i ćeribaša. Ukratko, to je dobro stojećí grad kreat islamskom vojskom.

Oblik i položaj grada Osijeka. — Taj grad leži na jednom zaklonitom mjestu u dugom, prostranom i plodnom polju. Sa tri strane okružen je rijekom koja prolazi pokraj toga grada i uliva se, jedan topovski hitac niže, u veliku rijeku Dunav. Blizu njenog ušća nalazi se trostruka zemljom nabijena utvrda. Citadela, srednji grad i grad vanjske varoši su također jako utvrđeni i ćvrsti.

Srednji grad. — To je divan grad koji leži na pitomom terenu i oko njega nema ni jednog uzvišenja koje bi dominiralo gradom. Ima četverougaozni oblik, a građen je od crvenih cigala kojima se podziđuju obale tako tvrdo, kao da ga je gradio Šeddad. Kad je veliki vezir Ibrahim-paša rušio taj grad, utrošio je mnogo truda.

Tvrđava ima dvije kapije. Jedna je okrenuta na jugoistočnu stranu i vrlo je prostrana. Sa unutrašnje strane ove jugoistočne kapije podigao je Filibeli Mustafa-paša jednu krasnu i veliku tabiju nabijenu zemljom; ona je tvrda kao bedem Kahkaha. On je na tom bedemu i tabiji nanizao baljemez-potove i otišao.

Jedna kapija nalazi se na južnoj strani i okrenuta je prema varoši koja se nalazi izvan tvrđave. Ona je poznata pod nazivom Čaršijska kapija. Iznad visokog gornjeg praga te kapije obješeni su mnogi rogovi jelena. Zidovi između tih kapija okićeni su hiljadama raznovrsnog oruđa i oružja. Na tim kapijama stražari drže stražu na smjenu. Sa unutrašnje strane ove kapije nalazi se jedan šajka-top, tako velik da u njega može čovjek stati. Preko opkopa koji se nalazi pred ovim kapijama postoje drveni mostovi koje gradski čuvari svako veče dižu i na taj način stvaraju branu pred gradskim kapijama. Samo te pomenute kapije nisu gvozdene, nego su to čvrste kapije načinjene od jablanovih i hrastovih direka. Unutar ovoga grada nalazi se četiri stotine kuća prizemnih i na sprat. Građene su od tvrdog materijala i sve su pokrivenе šindrom. Tu ima . . . mahala i šest bogomolja.

Citadela. — Na sjevernom uglu ovog Srednjeg grada na obali rijeke Drave, na jednom rtu koji se spaja sa Srednjim gradom, nalazi se ovaj divni grad četverougaoznog oblika sazidan od cigle tako čvrsto kao da ga je gradio Šeddad. U četiri ugla toga grada nalaze se visoke kule poput četiri velika stuba. One su pune raznovrsne municije. Na tim visokim kulama nalaze se šiljaste kupole načinjene od daske. Na jednoj kapiji koja je okrenuta na južnu stranu svira svako veče osmanska muzika. Tu nema nikakve druge građevine osim dizdareve kuće i skadišta municije. Pred kapijom nalazi se Sulejman-hamova džamija. Na obali rijeke Drave postoje ambari za pšenicu načinjeni od daske. Pred tim ambarima nalazi se veliko skladište topova. Tu ima jedan Sulejman-hanov top velik četrdeset pedalja, a imao je šezdeset oka teška gvozdена tanad. Sada se u skladištu žita mnoga od tih tanadi stavljaју na kantare i sa njima se mjeri roba. Kad je Sulejman-han pošao da osvaja grad Beč u zemlji Almaniji, onda se jedan od dva Sulejman-hanova topa, koji se nalaze u ovom mjestu, zbog žurnog prelaženja potopio u vodi na mostu preko Drave. Kažu da taj stari top i sada stoji u vodi na vrhu mosta. Razboriti ljudi govorili su da se u činjenici što se top potopio u vodi nalazi neka božanska mudrost i da to znači da će se Sulejman-han bez uspjeha vratiti iz Beča ako ga ne bude tukao topovima. Tako su onda govorili mnogi mudri ljudi vojničkog reda, pa se to i sada u narodu prepričava.

Za čudo božje, Sulejman-han je sedamnaest dana tukao grad Beč topovima koji se nalaze u Osijeku. Pri tome je nastupila žestoka zima, tako da se nije moglo micati ni rukama ni nogama. Uz to je jednoga dana udario tako jako snijeg i mećava da nitko nije bio u stanju da izađe ispod šatora. Na to se Sulejman-han povukao iz toga hladnog mjesta ostavljajući svoju sulejmanovsku opremu, šatore i blago, a povukavši sobom top koji se nalazi ovdje i još četiri baljemez-topa.

Kad su stigli u mjesto po imenu Džankurtaran spasili su svoje živote. Zatim su došli oni koji su po toj ljutoj zimi dvadeset konaka daleko vukli top ispod grada Beča u zemlji Almaniji. Interesantno je da su ljudi u vrijeme kad se jedan od ovih topova potopio u Dravi govorili:

— Činjenica što se taj top potopio znak je da neće biti sreće; da je to predznak nesreće. Bog zna, ali ove godine nema pobjede ni osvajanja.

Oni su se stvarno tako vratili bez uspjeha i pobjede i došli u Osijek. Pokraj ovog velikog topa nalaze se još četiri baljemez topa od kojih svaki vrijedi jednog grada. Sve su to poznati topovi koji stoje na osječkoj čupriji preko rijeke Drave, na kraju mosta, dva sata daleko, a okrenuti se prema gradu Dardi.

Varoš. — Ispred jugoistočne kapije ovog Srednjeg grada sve do kapije panadjura, idući prostranim putem u sjevernom pravcu prostire se varoš duga hiljadu i stotinu koraka. I ona pretstavlja čvrsto utvrđenje, palanku napravljenu od debelih drvenih direkta sa jednostrukim zidom. Ona ima svoje tabije i kule na kojima se nalaze uski mazgali. I ovdje su dvije kapije: Panadjurska kapija koja je okrenuta na sjevernu stranu, Val-kapija (= Valpovačka kapija) koja je okrenuta na jugoistočnu stranu i Vukovarska kapija. Tu nema velikih bedema. Na Panadjurskoj kapiji nalaze se samo deset šahi-topova. Njihove tobziže stoje dan i noć spremi.

Opkop varoške tvrđave ispunio se tokom vremena pijeskom i zemljom pa je sada potrebno da se očisti. Opseg ovoga grada sa kopnene strane iznosi pet hiljada i devet koraka.

U ovoj varoši ima u svemu četiri stotine kuća. To su čiste od daska načinjene i daskom pokrivene kuće sa dvorištima ograđenim daskom, popođene su i kaldrmisane daskom. U ovoj varoši uopšte nema kamenih građevina niti kamene kaldrme, jer je to nisko, podvodno i močvarno zemljište. Pa ako se nađe koja građevina građena od tvrdog materijala, sve su te građevine sagrađene i ozidane od cigala sa cementom. Ali je ustaljen i običaj da se uz svaku kuću nalazi mala bašta. To su prostrane i vrlo impozantne kuće.

U ovom mjestu ima u svemu sedam mahala. U srednjoj tvrđavi ima pet mahala. Prvo je Kasim-pašina mahala, zatim mahala Begov saraj (dvor), mahala Mehkema (sudnica), Ambar-mahala, Agina mahala i velika Kujundžiska mahala.

Tu ima u svemu šezdeset i šest muslimanskih bogomolja. Od svih najpoznatija je sultan-Sulejmanova džamija koja se nalazi pred kapijom citadele i koja je u stara vremena bila crkva. Ona nije tako lijepa, a zbog

pomanjkanja posjetioca je pusta i usamljena. U Srednjem gradu nalazi se Kasim-pašina džamija. Natpis na toj džamiji glasi:

Dobrotvor Kasim-paša, neka mu je slava trajna!
 Podiže hram za slavljenje vječnoga boga,
 To je hram lijep kao staro svetište (Kaba)
 Hronostih njen jeste: »Vječna zadužbina«
 966/1558/9 godine.

Ta džamija je vrlo svijetla, a nalazi se na desnoj strani glavne ulice kada se izađe iz Srednjeg grada. To je vrlo svijetla džamija sa kupolom pokrivenom čistim plavim olovom. Ona je duga i široka u dužini i širini tačno po stotinu koraka. Njen mimber i mahfil su jednostavni i lijepi. Sva je umjetnički vrlo lijepo izrađena. U vanjskom predvorju dižu se na šest stubova od čistog bijelog mramora sedam kupola pokrivenih plavim olovom, tako da ovako lijepe džamije nema ni na jednoj krajini. Ona ima prostrano dvorište ograđeno čvrstim zidom od cigala. U unutrašnjosti dvorišta nalaze se četiri visoka stabla kojima je ono ukrašeno i koje stoga pretstavlja hladovito odmaralište. Ta džamija ima divnu i umjetnički jako lijepo izrađenu visoku minaru.

U toj varoši nalazi se još i Mustafa-pašina džamija. Premda je ona pokrivena ćeremitom, ta džamija ima ipak mnogo posjetilaca, jer je to vrlo svijetla džamija, a nalazi se u čaršiji i bazaru na vrlo prometnom mjestu. Na vratima te džamije nalazi se ovaj natpis:

Mustafa-paša podiže ovaj hram milosti božje
 Eto, to je put vjere. Oni koji dostojno ustraju na tom putu
 Jesu askete koji stiču približenje gospodu.
 Hronostih ove džamije rekoš ovako:
 »Stjecište božje milosti, boravište pobožnih ljudi«.

Osim tih džamija ima ovdje četrdeset mahalskih mesdžida.

U svemu postoje četiri nastavna zavoda u kojima predaju naučnici: Kasim-pašina medresa i Mustafa-pašina medresa se naročito ističu. U ovim krajevima stanovništvo jako mnogo cijeni i poštuje naučnike. Tu, međutim, nema škola za izučavanje kiraeta niti škole za izučavanje svete tradicije. Ali po džamijama profesori koji drže javna predavanja predaju i svetu tradiciju.

Ovdje postoje četiri tekije i pet osnovnih škola. Najpoznatije su: Kasim-pašin i Mustafa-pašin mekteb, koji su u dobrom stanju i puni djece kao (carski) saraji. Početkom svake godine vakuf daje svoj siromašnoj dječici odjeću, obuću i druge poklone.

Tu ima dvanaest sebilja (sebilhane). Najpoznatiji je Kasim-pašin sebilj koji se nalazi na rubu opkopa s desne strane kada se kroz Čaršisku kapiju izlazi iz Srednjeg grada vani. On ima kupolu pokrivenu daskom. Tu se u mjesecu julu svim žednim ljudima besplatno daje voda koja je kao rajsko vrelo Kevser za duše mučenika sa Kerbele. Od sebilja koji su meni poznati ističu se još Serdarov sebilj i sebilj Čehajin.

Kad se izađe kroz kapiju Srednjeg grada idući u čaršiju s desne strane glavne ulice nalazi se divna građevina javnog kupatila (hamam) čije su sve kupole pokriveno olovom.

Ovdje ima šest trgovačkih hanova i jedan karavan-saraj, u kome se može prenoćiti i kroz koji prolaze karavane. Izvan varoške tvrđave nalazi se jedno zdanje načinjeno od drveta (palanka) tako tvrdo kao kakva tvrđava. To zdanje nazivaju panadjur (penajir). Tu otsjedaju i konače svi putnici i namjernici. U varoši nema drugog karavan-saraja od drveta osim toga. Ali ima vrlo mnogo mjesnih prvaka i velikaša koji drže odžake za primanje gostiju. Kapije njihovih domova su otvorene. Putnici i namjernici dolaze im u goste i tu ostaju nekoliko dana jer je ova varoš jako bogata.

Tu ima u svemu dvije stotine dućana koji su poput bezistana ali ti dućani nisu građeni od tvrdog materijala. Ipak se u njima nalazi robe iz svih krajeva Indije, Arabije i Perzije. Tu ima jedna tekuća voda koja je hladna i prijatno kao voda života. Ta voda je velika rijeka Drava. Ona ima svoje prvotno izvorište na dva mjesta. Ona izvire na južnoj i zapadnoj strani. Jedan njen rukav dolazi iz planina Hrvatske, a drugi iz planina Duduške, Međumurja i Slavonije. Tekući tako dalje, ona prolazi pokraj grada Legrada ispod grada Kečkevara, zatim prolazi naše gradove Moslavinu i Valpovo i kad prođe ispod mosta grada Darde u blizini Osijeka, koji ona katkad ošteti, ona se pokraj Osijeka uliva u majku vrela, rijeku Dunav.

Čaršija, pazar i panadjur. — Na južnoj strani grada Osijeka izvan varoši nalazi se jedna alargo-palata; ona je takova da bi, kada bi se u nju stavila municija i topovi, postala prava tvrđava. U opsegu ima četiri hiljade koraka. To je Panadjur, tj. mjesto gdje se godišnje jedanput održava pazar. Unutrašnjost te građevine uređena je poput šahovske table, tu je arhitekt tačno geometrijski prosjekao puteve uz koje se niže hiljadu dućana. Iz koje god se ulice pogleda, vidi se središte čaršije. Na jednoj strani podignute su staje za konje, a na drugoj strani nalazi se mejdan na kome stoje kola. To je velika građevina u kojoj su podignute mnoge sobe u prizemlju i na spratu; one se nalaze na onoj strani na kojoj stoji kapija koja liči na kapiju tvrđave. Ova građevina nije napravljena od tvrdog materijala nego od drveta. Ovdje u proleće u doba trešanja i ujesen dođe preko stotinu hiljada trgovaca importnom robom iz Turske, Arabije, Perzije i ostalih krajeva svijeta. Oni otsjedaju u toj tvrđavi i svaki od njih razapinje svoj šator na određenom mjestu, prema vrsti svoje robe. S druge strane, opet tu, pod svojim šatorima razapetim izvan ove tvrđave, otsjeda stanovništvo čitavog ovog područja. Tu biva tako velik pazar da se to ne može izraziti. Kada se na taj način na ovaj panadjur slegne more svijeta onda tu na jednoj strani pod šatorima i čadorima otsjedne požeški paša sa svojom vojskom, koja stoji spremna pod oružjem. Na jednoj strani toga panadjura borave kazaz-age sa tri hiljade svojih ratobornih i odvažnih momaka i dan-noć čuvaju sve trgovce. Dok ti odredi vojske vrše svoju stražarsku dužnost, dotle svi trgovci izlažu svoju robu i druge predmete i tu prodaju četrdeset dana i četrdeset noći. Tu se rastovari na hiljade tovara i prodaju. Tu se kupi na hiljade tovara robe. U polju toga panadjura prodaje se stoka i živina. Kratko rečeno, kad bi ja htio da opišem ogromni skup na tom panadjuru kako sam ga vidio, nastala bi posebna knjiga. Kad nastupi četrdeseti dan, onda svako uzima svoju robu i uz pratnju kanjiške vojske odlazi u svoj zavičaj. Od trgo-

vaca se naplati sedam do osam hiljada groša na ime godišnjeg zakupa za dućane. Ovaj panadjur je zadužbina Ibrahim-paše osvojitelja Kanjiže.

Stanovništvo i njegova odjeća. — Svi stanovnici Osijeka nose krajiške kalpake i raznovrsne čohane dolame sa raznovrsnim srebrnim tokama i tako šetaju. Oni govore mađjarski. Klima je prijatna. Svi ovdašnji stanovnici su zadojeni osmanskom krvlju.

Tu se nalazi turbe Kasim-paše, koji je pokopan u jednom olovom pokrivenom i svijetlom mauzeleju pod kupolom koja se nalazi u dvorištu njegove džamije. U varoši se nalazi i grobnica Mustafa-paše, koji počiva u blizini svoje džamije. Blizu pomenutog panadjura, na putu koji vodi u grad Valpovo, nalazi se Bajram-babino turbe. Na jugoistočnoj strani, na Beogradskom drumu, u baštama nalazi se Husrev-babino turbe.

Dok smo mi potpuno razmotrili ovaj grad, dotle je prispjela i ona vojska našeg gospodara Kadizade Ibrahim-paše koja je bila zaostala. Mi smo prošli ispod šatora velikog vezira Fazil Ahmed-paše Čuprilića u vrlo svečanoj povorci. Naš paša imao je dva tuga. Naša vojska bila je importantnija od vojske ostalih vezira. Kada su vidjeli naše odrede svi su vojnici rekli: »Bog ih blagoslovio« i divili su se. Tu je bilo sto dvadeset naoružanih i dobro obučanih kapidži-baša, dvije stotine dostojanstvenih, tri stotine muteferika, dvije stotine delija, dvije stotine dobrovoljaca, dvije stotine tatara, stotinu češnegira, stotinu vanjskih kilar-džija, dvije stotine paževa sarača, tri stotine saridžija pod puškom, sedam stotina i sedamdeset sejmena, Hrvata, Bošnjaka i Arnauta, od kojih su svaki pojedini ličili na jednog lava. Sve njihove putne kape bile su načinjene od crvene saja-čoje. Oni su svoje srmom vezene kape zabacivali na leđa. Svi su prolazili pješke u redu dva po dva marširajući hitro kao srne noseći puške koje izbacuju olovna zrna teška četrdeset do pedeset drama. Zatim su prošli konjanici na konjima čija je oprema bila sva utonula u srebro, srmu i zlato. Poslije sviju išao je Kadizade Ibrahim-paša, otmjeno i dostojanstveno poput velikog vezira. Njegovo oružje bilo je okićeno i ukrašeno draguljima, a sam je bio okićen strijelama i sabljama ukrašenim srmom i zlatom. Ličio je na Asafa Berhaja. Kad je prolazio i kad su ga vidjeli razboriti ljudi govorili su:

— Treba li da čovjek na položaju Nikopoljskog sandžaka ide tako vezirski i dostojanstveno.

Drugi su opet rekli:

— Vojna je, tako ide ovaj sin Reis-efendije da bi pokazao svoju silu i snagu i da bi izazvao strahopoštovanje kod neprijatelja.

Zatim su prošli tri stotine paževa svi u zlatu i srmu. Na glavama su imali zlatom izvezene čulahe i kacige, a u rukama duga koplja. Oni su prolazili na konjima sve dva po dva u redu. Zatim je prošlo ravno stotinu članova vojne muzike sa puškama i tokmacima. Za njima je udarala vojna muzika od sedam članova sa demišdovskim bubnjevima i sekakijevskim melodijama. Kad je Ibrahim-paša sjahao sa konja, prišao je viteški velikom veziru i poljubio ga u ruku. Na to je mudri vezir rekao:

— Bravo, sto puta bravo, neka ti je halal carski hljeb. Ti si pokazao i opremio svoju vojsku ne prema tvome položaju nego kao kakav vezir.

Ako bog da izradiću kod sultana da ti da vezirstvo Budimā, da u Budimi još više usavršiš svoj korpus.

Zatim ga je orgnuo jednom skupocjenom odorom izvezenom zlatom i srmom i jednim skupocjenim samur-ćurkom. On je sa svojim odredom otišao pod svoj šator gdje je bio određen i tu otišao.

Sutradan je objavljen polazak. Ispod Osijeka je prvi krenuo čarkadžija Ali-paša koji je bio izvidnica cijele vojske. Zatim sam ja, siromah, sa našim gospodarom Ibrahim-pašom za dva sata s mukom prešao osječki most i tako smo stigli u palanku Dardu koja se nalazila na kraju mosta. Tu je predato muslimanskoj vojsci pedeset tovara transportnih lađa hrane. Time se vojska toliko obogatila da je jedan konjski obrok stajao samo dvije akče.

Osječki most. — Postojao je još u hrišćanska vremena. Kasnije u mjesecu zilkadi 932/9 VIII — 7 IX 1526 godine kada je njegovo veličanstvo sultan Sulejman osvojio gradove Varadin i Osijek, onda je tadanji vrhovni komandant (docnije) ubijeni Ibrahim-paša idući u vojnu na Mohačko polje podigao ovaj most sa cijelom vojskom. S jednog kraja na drugi on je dug puna dva sata hoda. Na jednoj i to jugoistočnoj strani nalazi se grad Osijek; a na drugom kraju mosta na zapadnoj strani leži ovaj grad Darda. Zemljište oko toga mosta je močvarno i podvodno. Sa svih strana postavljeni su i pobodeni tako debeli hrastovi direci da ih dva čovjeka jedva mogu da obuhvate. Na sredini mosta, s desne i lijeve strane, nalaze se visoki kiosci za odmaranje putnika i prolaznika, a napravljeni su od drveta. Kojih deset koraka na mostu, računajući od tih kioska, jeste pokretljivo. Tu boravi gradska posada i od trgovaca, koji dolaze i prolaze naplaćuju badž koji pripada državi. Uveče oni dižu taj pokretni dio mosta na točak i tako zatvaraju prilaz mostu. Do obe strane mosta nalazi se ograda načinjena od direka. S vanjske strane te ograde nalaze se prolazi za pješake, široki dva hvata. Kada se na tome mostu susretnu dvoja kola jedna prema drugim, onda se pješaci sklanjaju na rub, a kola komotno prolaze jedna pored drugih. Preko toga mosta prolazi neprestano more svijeta kao što teče rijeka¹⁵⁴

Evlijin opis Osijeka, kao što se vidi, premašio je sadržajem sve putopisce, koji su pisali prije, i one koji će pisati o Osijeku iza njega. Naime, Evlijin putopis po kvaliteti i kvantiteti predstavlja ono najvrijednije i najpotpunije što je uopće bilo napisano o Osijeku tokom XVI i XVII stoljeća. Iz sadržaja teksta jasno se uočava, da je Evlija raspolagao vanrednim darom zapažanja, a uz to bio je dobro i informiran o onome o čemu piše. Tečnost stila i bujnost fantazije, istina, odvode ga vrlo često daleko od realnosti, ali bez obzira na taj momenat, njegovi podaci su u većini slučajeva od prvorazredne historijske vrijednosti. Obzirom na obilje podataka ograničit ćemo se za sada samo na neke konstatacije.

Dakle, prema Evliji Osijek je vrlo snažan ekonomsko-trgovački centar u koji preko Sulejmanovog mosta stiže veliki broj trgovaca iz čitavog turskog carstva dovozeći importnu robu iz Turske, Arabije, Perzije i ostalih krajeva svijeta. Ne samo da trgovci dolaze u vrijeme održavanja sajma, nego oni neprestano dolaze, tj. u svako doba godine, a sa njima i veliki broj ljudi raznih profesija. U njemu se nalaze trgovački hanovi i

jedan karavan-saraj. Osim što je Osijek snažan ekonomski centar, on je i vrlo razvijeni kulturni centar obzirom na broj nastavnih zavoda i osnovnih škola. Tu su i lijepe i bogato opremljene džamije, kupatilo i ostale javne zgrade. Većinu tih zgrada dao je sagraditi Kasim-paša i Mustafa-paša, a jedan i drugi sahranjeni su pored svojih džamija. Glasoviti osječki panadžur-vašarište zadužbina je Ibrahim-paše, osvojitelja Kanjiže. Spomenuti Kasim-paša obnovitelj je Osijeka, a brinuo se o njegovom izgledu i onda, kada više nije bio osječki sandžakbeg, a Osječki sandžak više nije postojao. Mustafa-paša vršeći dužnost požeškog sandžakbega podizao je u Osijeku javne zgrade i svoju zadužbinu nastojeći uljepšati grad koji se nalazio u sastavu njegovog sandžakata. Naime, iz toga slijedi, da su Kasim-paša i Mustafa-paša imali najviše zasluga za izgled Osijeka, a njihova djelatnost pada u XVI stoljeće. Negdje početkom XVII stoljeća, izgleda, da je Ibrahim-paša preuredio osječko sajmište i podigao nekoliko javnih zgrada. Prema tome, svoju fizionomiju dobio je Osijek u XVI stoljeću, ili bolje rečeno njegovo formiranje sa svim karakteristikama turskog grada završeno je tokom XVI stoljeća.

Osim već navedenih momenata, Osijek je također snažan i vojni centar, uvijek snabdjeven većim brojem artiljerijskih oruđa i vojske. Stanovnici su većinom Turci i tu žive brojni timarnici i zajimi. Od javnih službenika tu su kadija, dizdar-aga, muftija, janičarski serdar i čauš, alajbeg, ceribaša, harač-aga, tržni i građevinski nadzornik i baždar. Ukratko rečeno Osijek je bio tipičan orijentalni grad.

Što se tiče ostalih podataka o kojima Evlija iscrpno pripovijeda, o njima će biti više govora na drugom mjestu.

Neposredno iza Evlije Čelebije prošlo je kroz Osijek 1665. godine carsko poslanstvo koje je vodio grof Lesle. Njegov sekretar za vrijeme tog putovanja vodio je brižljivo dnevnik. Između ostalog u dnevniku je pribilježen i kraći opis Osijeka. Prema tom putopisu Osijek je ograđen niskim zidom, a oko njega su jaruge. Ulice grada su radi močvarnog zemljišta obložene drvenim oblicama. Na Dravi je kaštel, koji se diže na jednom brežuljku, ima tri topa, ali oni nisu na kotačima, nego su položeni na stablima. U gradu je također u drvenom tornjiću sat, koji pokazuje vrijeme, ali ne otkucava, a priča se da je donešen iz Novog Zrina. Preko Drave i obližnjih močvara podignut je novi most, dug jedno pola sata hoda, a nedaleko njega vide se ruševine starog mosta, kojega je popalió Nikola Zrinski.¹⁵⁵

Nekoliko godina kasnije prošao je kroz Osijek i mladi britanski liječnik, željan avantura, dr. Edward Brown. Mjeseca septembra 1669. godine prešao je on osječki most i stigao u Osijek. Za Osijek kaže Brown, da se smatra za staru rimsku Mursu ili da se ne nalazi daleko od nje. Inače Osijek leži u nizini, a ulice su pokrivenne drvećem. Na jednoj strani kapije nalazi se dio rimskog spomenika sa natpisom M. Aelian i td., a na drugoj, djevojačka glava od kamena. Tu je također i jedan sat, koji nije tako običan i donešen je navodno iz Novog Zrina. Zatim je tu i jedan top, za kojega Brown kaže, da je najveći što ga je u tim krajevima vidio, ali da taj top ne leži na točkovima, nego je položen na stablima. Preko Drave i močvara vodi most dug pet milja, a na svakih četvrt milje sagrađen je

toranj. Most je inače nanovo sagrađen jer ga je popalio Zrinski, a svi oni s kojima je on razgovarao kazali su, da je to najveći prelaz iz Mađarske za Srbiju i ostale turske pokrajine.¹⁵⁶

Godine 1671. dotakao se je Osijek a John Burbury, koji piše, da su se izvan grada »nahodila neka čudnovata vrsta dvostrukih vješala, kao skele, pune čengela, na koju su se osuđenici bacali strmoglavce, pa su dopadali sporije ili brže smrti prema tome kako bi se zakačili«.¹⁵⁷

Poslije ovih potupisa i izvještaja Osijek se sada duže vremena rijetko spominje u izvornoj građi. Obzirom na zaoštavanje odnosa između Turske i Poljske i početak ratnih operacija, poznato je jedino, da je početkom 1672. godine prošla kroz Osijek vojska bosanskog beglerbega,¹⁵⁸ a vjerojatno da je kasnije idući za Podolje bio u Osijeku i sam bosanski beglerbeg Abdurahman-paša. Sve tamo do 1682. godine nema nikakvih vijesti, pa izgleda, da se u Osijeku ili njegovoj najbližoj okolini nije ništa naročito dogodilo. Ali ipak, unatoč nedostatku izvorne građe, sigurno je u tom vremenskom razdoblju od jednog punog decenija turska vojska prolazila kroz Osijek, zatim da se trgovalo i da su se održavali sajmovi, ukratko rečeno, odvijao se normalan i bujan život.

No, međutim, od početka 1682. godine prilike se naglo mijenjaju. Ratna opasnost bila je ponovo na pomolu. Ratoborni veliki vezir Kara Mustafa na čelu vojne stranke odlučio je da svim raspoloživim snagama pređe u ofanzivu i da po uzoru na sultana Sulejmana II. prodre u sree Srednje Evrope i osvoji Beč. Pokušaji bečkog dvora da putem pregovora i pogađanja otklone ratnu opasnost i osiguraju produženje mira završe neuspjehom. Još dok su vođeni pregovori pokrenuo je Kara Mustafa čitavi ratni aparat osmanlijskog carstva. Naime, odlučnim i pobjedonosnim ratom trebalo je pod svaku cijenu povratiti i učvrstiti poljuljani položaj turske imperije na međunarodnom planu, a novim osvajanjima stabilizirati prilike unutar carstva i privremeno otupiti oštricu unutrašnjih suprotnosti. U tim pripremama, koje su imale ogromne razmjere, Osijek je i ovom prilikom bio vrlo važna karika u lancu.

Već 6. marta 1682. godine javlja Luka Imbrišimović iz Velike zagrebačkom biskupu Martinu Borkoviću, da Turci vrše ozbiljne pripreme za rat. Svuda se kupi hrana i utvrđuju se gradovi, a grade se i lađe za mostove na Dunavu. U Tursku je stigao carski poslanik da pregovara o miru, ali slabi su izgledi za uspjeh pregovora.¹⁵⁹ Osamnaestog maja piše Imbrišimović iz Požege, da u Osijek Turci neprestano dovoze velike topove, svuda se vrši popisivanje vojnika, a lađe i ostale ratne potrepštine već su dobrim dijelom pripravljene.¹⁶⁰ Sličnu obavijest poslao je Imbrišimović iz Velike i 10. decembra, pa kaže, da je Slavonija puna janjičara, koji će tu prezimiti, a zatim će navodno na proljeće ići da osvajaju Gjur.¹⁶¹ Slijedeće godine t. j. 1683. mjeseca aprila, a isto tako i mjeseca maja, javlja Imbrišimović, da je kroz Slavoniju prošlo samo iz Bosne 60.000 konjanika i pješaka, dok ostale vojske i Tatara ima u Slavoniji kao pijeska. Iz Slavonije otišlo je također 1000 kola sa zapregom pod Beograd, da prevezu barut, topovska zrna i ostale ratne potrepštine za Budim. Oko Osijeka nalazi se ogromna turska vojska, a ima je toliko, da joj kršćani bez pomoći više sile ne će moći odoljeti. Jedan dio te vojske otišao je prema Budimu, jer je stigla obavijest, da je kršćan-

ska vojska prešla kod Novigrada Dunav, dok ostala vojska i ratna oprema stoji u Osijeku, da pričekava dolazak velikog vezira.¹⁶²

Početak mjeseca juna napokon stigao je u Osijek i veliki vezir Kara Mustafa. Zajedno sa velikim vezinom došlo je u Osijek i carsko poslanstvo pod vodstvom grofa Caprara. Sedmog juna 1683. god. u 4 sata poslije podne bio je Caprara bez uobičajenih formalnosti primljen u oproštajnu audiciju kod velikog vezira. Tom prilikom Kara Mustafa porazgovori sa Caprarom i upozna ga sa sadržajem pisma koje šalje kao odgovor na pismo austrijskog ministra rata princa Badenskog. Kada je Caprara bio upoznat sa sadržajem pisma, pismo je bilo predano Caprarinom sekretaru Giovanniu Benagli,¹⁶³ a sadržaj pisma glasi:

»Najjasnijem među kršćanskim narodima, našem najpoštovanijem i najljubljenijem prijatelju, prvom ministru njegovog carskog veličanstva, cara rimskoga, markizu badenskom; neka mu bude dobar svršetak!

Evo što se daje na znanje:

Vaš list, koji ste nam poslali u ove krajeve bio je odmah preveden, i sve što je u njemu sadržano, mi smo razmotrili i razumjeli vrlo dobro. Njegov sadržaj pisan je sa stanovitim riječima koje se protive događajima. Naime, da ste vi željeli mir, ali da mi tome nismo skloni, i da pozivate vašeg internuncija (poslanika), kojega ste prije poslali Visokoj Porti, da se vrati natrag. Vrlo dobro! Evo vam ga šaljemo i neka ide slobodno shodno običajima Visoke Porte. Do ovoga vremena, kako to priliči časti i slavi našega carstva, svaki puta kada je carsko veličanstvo, naš veliki prijatelj, pisalo i tražilo mir, najmoćniji među svim kraljevima koji se nalazi na licu zemaljskom, moj gospodar (sjenu njegova mača neka gospodin bog rasprostire nad cijelim svijetom) nije pokazivao ni malo otpora. Ali naprotiv vi, zato što niste od iskona započeli ovaj korisni mir kako je trebalo, i budući da su vaše riječi ostale protivne događajima, prouzrokovali ste takve ispadе i suprotnosti. Već ima više od dvije godine da ste poslali svoje poslanike tražeći produženje mira sa Visokom Portom, a na granicama činite mnoge stvari (koje se ne mogu poreći) protivne našim zahtjevima, a koje su uzrok suprotnostima. Također činite stanovita djela, koja iziskuju prolijevanje krvi i potpuno uništenje zemlje. Gradite nove utvrde i tvrđave na granicama carstva velikog gospodara i harate i pljačkate pomoću konjanika i ostalih drznika naše granice.

Ne pomišljate li, da se sa ovim ispadima sprečava mir? Zar se tako cijeni vrijednost prijateljstva ove Visoke Porte?

Tri točke, o kojima se raspravljalo sa vašim poslanicima, potrebno je da se izvrše, kako to priliči Visokoj Porti. Jer pokazati se zaštitnikom i braniteljem ugnjetavanih i zlostavljenih, koji se utječu Visokoj Porti, je svojstvo, vrlina i dobri običaji slavni turskih careva. Da se sa vaše strane razmisle i razmotre ove stvari, vidjeli biste, da to nisu neumjesni zahtjevi. Toliko je prošlo vremena da vaši poslanici dolaze i odlaze, a da nisu htjeli dati odgovor na tako prihvatljivu riječ, nego su govorili samo suvišne riječi. — Zato što su napokon ta djela doprla do učiju veličanstva velikog gospodara, on je htio lično krenuti na put da svojim moćnim mačem spriječi ove izgredе i drskosti na granicama svojega car-

stva. Ako li se pak promatraju ovi vaši ispadi sa pravednošću i razboritošću, oni razumni, koji sagledavaju svršetak stvari, ne će ih smatrati dobrim poslom.

Zgradu mira oštećujete vašim vlastitim rukama, a kuće i porodice vaših podanika, koje se nalaze pod vašim carstvom, palite vatrom. Za ovog blagoslovljenog mira, koji se već približio kraju, već nekoliko godina unatrag s vaše strane učinjeno je mnogo ispada, a ništa bar ni najmanje na korist mira. A što se nas tiče, mi smo se sa uljudnošću založili za njegovo održavanje i produženje. A za uzvrat za ovo nije se s vaše strane vidio nikakav znak koji bi učvrstio prijateljstvo, za koje vi tvrdite da postoji, osim raznih beskorisnih riječi. Ne može postojati veća neiskrenost prema prijatelju i veća milost prema protivniku od ovoga.

Budući da je pitanje, tko je uzrok ratu i razaranju države i propasti zemlje i od koga je proistekao spor, svatko, tko će promatrati sa savršenom pravednošću, moći će reći: naš (taj) postupak je opravdan.

Ako se bude poslije svega ovoga tražilo još obnavljanje i potvrđivanje mira, kako je shodno slavi i časti otomanskog veličanstva, ne će ponovo prethoditi rat miru.

Budući da nije razborito, da se vrata prijateljstva i prijateljske naklonosti zatvore pred onima koji je traže, zato se svi kraljevi svijeta diče i hvale sa prijateljstvom ovoga carstva, koje je branjeno od svakog zla i promjena, i poznaju ovo prijateljstvo po očitim dokazima, po dobrom uređenju i ukrasu država, a oni koji ga još nisu upoznali, upoznat će ga po milosti božjoj, i nakon što unište svoje baštinske države, na kraju će se nanovo složiti u miru.

Neka bude hvaljen gospodin bog, koji je svojom milosti u svakom ratu dopustio povećanje ove velike države, a onima koji se utječu ovoj Visokoj Porti ne će se odbiti njihove molbe, a onima koji će znati i upoznati vrijednost njezina prijateljstva, ne će nedostajati njezine carske milosti. I na koncu stvoritelj neba i zemlje, učinit će ono, što je po njegovoj visokoj volji, bilo to dobro ili zlo. A mir će biti nad onima, koji će slijediti pravi put. Dano u taboru u Osijeku«. ¹⁶⁴

Po primitku ovoga pisma Caprara je odmah napustio Osijek. Odgovor velikog vezira bio je jasan, a glasio je — rat.

Odlukom donešenom u Osijeku, dakle, otpočeo je pohod na Beč. Još nekoliko dana zadržao se je Kara Mustafa u Osijeku, kamo je u međuvremenu na njegov poziv došao turski štićenik madjarski knez Imre Tököli. Zajedno sa Tökölijem došla je u Osijek i njegova vrlo brojna pratnja. Na čelu kolone koja je kretala prema čadoru velikog vezira bilo je 120 dobrovoljaca, a ove je slijedilo 150 madjarskih husara sa trubama, cimbalima, sviralama i plavim zastavama. Iza njih išla su 4 njemačka livrirana trubača, vođena su četiri konja i nošena je crvena zastava sa Tökölijevim grbom. Zatim je išlo 50 nižih madjarskih plemića i grof Homonay, nošena je još jedna mala zastava, a iza njih kretala se je pratnja madjarskih plemića, koja se izmiješala sa Turcima i s njima se bratimila. Poslije ovih jašio je Tököli, bogato i svečno odjeven, a šest slugu idući pješice nosili su plašt, koji mu je padao niz leđa. Iza Tökölija kre-

tała su se njegova kola na kojima je stajalo šest hajduka odjevenih u svilena odijela crvene boje. Iza ovih kola vožena su još jedna manja kola i nošena je jedna velika zelena i poderana madjarska zastava, koja je simbolično prikazivala raskomadnost Madjarske. Zatim je išla jedna kompanija hajduka, koji su bili odjeveni u plave uniforme sa velikim srebrnim dugmetima. Na glavi su imali perjanice, a bili su naoružani puškama i sabljama. Pod konac ove šarolike kolone jašilo je još 400 konjanika. Veliki vezir Kara Mustafa svečano odjeven i zaogrnut u bogato izvezeni plašt primio je Tökölija uz najveće počasti imenujući ga »kuručkim kraljem«. Naime, ovim gestom htio je Kara Mustafa oponašati sultana Sulejmana II. prilikom njegovog susreta sa Ivanom Zapoljom na Mohačkom polju, a zatim i velikog vezira Muhamed-pašu prilikom susreta sa Bočkajem na Rakoškom polju.¹⁶⁵

U međuvremenu ogromna turska vojska od nekih 250.000 ljudi i 300 topova polako je prelazila osječki most. Odmah iza nje, negdje u drugoj polovini mjeseca juna krenuo je iz Osijeka i veliki vezir Kara Mustafa i produžio prema Beču. Car Leopold unatoč sklapanju navalnog i obrambenog saveza sa poljskim kraljem Janom Sobjeskim bio je vrlo zabrinut. Snaga turske vojske bila je gotovo zapanjujuća.

Ogromnu prednost s kojom su Turci započeli rat, međutim, nesposobni veliki vezir Kara Mustafa nije znao iskoristiti. Umjesto da ubrzanim i usiljenim maršom munjevito opsjedne Beč i onemogućiti prilaz Janu Sobjeskom, on je napredovao vrlo sporo, tako, da je tek 14. jula stigao pod Beč. Tu dožive Turci 12. septembra katastrofalan poraz, a 8. oktobra razbije Jan Sobjeski ponovo ostatke turske vojske kod Parkanja. Bečki dvor odluči sada, iako je u međuvremenu bio sklon mirovnim pregovorima, da se nastavi rat. Sklapanjem tako zvane svete lige 5. marta 1684. godine između cara Leopolda, poljskog kralja Jana Sobjeskog i Mletačke republike savezničke snage pređu u ofanzivu. U Slavoniji bukne narodni ustanak, a car Leopold naredi varaždinskom generalu Jakobu Lesleu, da se pridruži hrvatskoj vojsci pod zapovjedništvom bana Nikole Erdödyja i da započne sa osvajanjem Slavonije.

Mjeseca juna 1684. krene Lesle iz Đurđevca prema Virovitici, razbije požeškog pašu kod Podravske Slatine, i uz pomoć ustanika oslobodi Viroviticu. Ovom sjajnom pobjedom bio je sada prokrčen put za daljnja osvajanja u Slavoniji. Međutim, Lesle se tom prilikom morao ipak odreći većih vojnih operacija i štedjeti vojsku, jer je u međuvremenu dobio poziv da krene prema Budimu. Obzirom da je rat vođen na više strana sa promjenljivom ratnom srećom i da su Turci još uvijek čvrsto držali Budim, odluči ratni savjet da 1685. godine provali Lesle do Osijeka i popali njegov glasoviti most, kako bi se na taj način bar privremeno paralizirao prelaz turske vojske u Madjarsku.

Devetog augusta 1685. godine, zajedno sa hrvatskom banskom vojskom pod zapovjedništvom banskog namjesnika Ivana Draškovića krene Lesle od Virovite prema Osijeku. Dva dana kasnije kapetan Gašpar Balok, koji je išao sa tisuću vojnika kao prethodnica, osvoji Donji Miholjac, a 13. augusta sukobi se Lesle nedaleko Osijeka sa turskom vojskom. Budući da je Turaka bilo daleko više, posluži se Lesle ratnom varkom.

Naime, on je htio da Turci steknu utisak, da je njegova vojska kud i kamo brojnija i da može imati oko 30.000 ljudi. Radi toga zapovjedi, da pojedini odredi po nekoliko puta marširaju iz raznih pravaca, kako bi utisak bio što uvjerljiviji. Varka uspije i Turci prihvate bitku na otvorenom polju. Lesle poreda vojsku u bojni red; u sredini pješadiju, njemačko konjaništvo, komoru i tri mala poljska topa, a na krilima brze hrvatske konjanike pod zapovjedništvom Draškovića i Trautmansdorfa. Na puškomet udaljenosti stajali su poredani Turci. Korak po korak vojske su se približavale jedna drugoj, a kada su već janičari stigli gotovo na dohvat ruke napadnu ih sa bokova brzi hrvatski konjanici. Napad je uslijedio munjevito i u vrlo kratko vrijeme turska konjica stane panično bježati cestom prema Beogradu, a pješadija se povuče u osječku tvrđu. Leslejevi gubici bili su vrlo mali. Poginulo je oko 30 ljudi a s njima i kapetan Stjepan Patačić, dok su Turci izgubili nekoliko stotina vojnika.

Za sve vrijeme dok se je turska vojska povlačila prema osječkoj tvrđi, nastupao je Lesle za njima u potpunom bojnom redu. Osječko podgrađe bilo je napušteno, jer su Turci već dan uoči bitke poslali svoje žene i djecu brodovima niz Dravu i Dunav, a ostalo stanovništvo spri-
sobno za oružje zatvorilo se u osječku tvrđu. Tu nađe ogromno skladište riže, brašna, kruha, dvopeka, soli i ostalog provijanta, koji je bio dopremljen za opskrbu turske armije. Slijedeći dan t. j. 14. augusta zapali Lesle 13 mlinova na Dravi, a 16 francuskih dragona iz regimente Erbeville, zajedno sa Hrvatima i Nijemcima prevezu se preko Drave da potpale most. Oni ponesu veće količine loja, smole, sala, kao i sav ostali upaljivi materijal, koji su našli u osječkom podgrađu i stanu paliti most. Kada je vatra zahvatila tvrdu hrastovu građu premazanu smolom i ostalim zapaljivim materijalom gorio je most poput upaljene baklje na očigled zapanjenih Turaka u Osijeku. Za nekoliko sati u dužini od oko 1100 koraka most je bio pretvoren u pepeo.

Sada Lesle odluči da se vrati. Naime, osječku tvrđu nije mogao osvojiti, jer nije imao dovoljno snaga ni potrebne opsadne artiljerije, a ujedno se je plašio, da mu ne bi eventualno Turci presjekli otstupnicu. Zadovoljan postignutim uspjehom, jer je za duže vremena onespособio taj toliko glasoviti most, opljačka i zapali osječko podgrađe i stane se ubrzano vraćati prema Virovitici.¹⁶⁶

Uspjeh Lesleove ekspedicije bio je prvorazredan ratni događaj i imao je vrlo veliki publicitet u evropskoj javnosti. Sada će se ponovo prepričati sve već poznate zgode o gradnji osječkog mosta, a razigrana fantazija bakropisaca doći će do punog izražaja u stvaranju legende o mostu. U uspjehu Lesleovog pothvata pišu brojni savremenici kao Christophor Boethio,¹⁶⁷ Nicolo Beregani,¹⁶⁸ Martin Zeiler,¹⁶⁹ Johann Wagner,¹⁷⁰ Balthazar Han,¹⁷¹ Ercole Scala,¹⁷² Sempliziano Bizozeri,¹⁷³ Contarini¹⁷⁴ i drugi. A iste godine štampa se u Milanu u štampariji Agnelli i prigodni letak pod naslovom: »Vero disegno, e distintissima relazione della mar-
chia, fazioni, attacco, & espugnatione cotanto momerabile al mondo del ponte, forte, e citta d'Essek, del serenissimo dvca di Lorena generale dell' armi cesaree sotto il comando valoroso dell' eccellentissimo signor g-
eneral Lesle«,¹⁷⁵

Ódmah po Lesleovom povlaćenju napregnu Turci sve snage da u što kraćem vremenu obnove most i osječku varoš. Sa mnogo napora poprave most, a Osijek utvrde dvostrukim palisadama.¹⁷⁶ Obnavljanje mosta trajalo je izgleda duže vremena, jer savremenik Martin Zeiler piše, da su Turci tokom čitave 1686. godine dovlačili građu i ostali građevni materijal i vršili popravke mosta.¹⁷⁷ Slično piše i Boethio, pa kaže, da su Turci popravljali most svežnjevim pruća (fašinama),¹⁷⁸ a ta mjera bila je vjerojatno samo privremenog karaktera, naime, dok nije bila dopremljena potrebna građa za obnovu mosta.

Dakle, tokom 1685. i 1686. godine most je bio ponovo osposobljen, a Osijek obnovljen i utvrđen.

Po završetku vojnih operacija 1685. godine tokom zime i većeg dijela proljeća 1686. priprema se Austrija za odlučno ofanzivu u Madjarskoj. Cilj ove vojne bio je Budim. Još uoči opsade Budima mjeseca maja 1686. zapovjedi serasker Sulejman-paša temišvarskom i stolnobiogradskom paši da budu sa svojim trupama u strogoj pripravnosti. Naređenje istog sadržaja primio je i komandant Osijeka Osman Ahmed-paša.¹⁷⁹

Poslije dužeg opsjedanja carska vojska konačno 2. septembra 1686. godine osvoji Budim,¹⁸⁰ a dio vojske zatim po naređenju Ludovika Badenskoga provali do Darde. Tom prilikom carska vojska poruši Dardu, a osječki most ponovo zapali.¹⁸¹ Unatoč skorom nastupu zime rat se nastavi. Jači odredi graničarske vojske provaljivali su i četovali u pograničnim krajevima Turske. Tako baron Orlić usred zime provali sve do Osijeka i razbije na mostu nekih 800 Turaka, ali tvrdoma Osijeka nije mogao osvojiti.¹⁸²

Gubitak Budima izazvao je međutim u Carigradu krajnju zabrinutost i potakao je Turke da se ponovo pripreme za veliku vojnu. Upravo ta vojna bila je sudbonosna prekretnica u ratu, a za historiju Osijeka imala je prvorazredan značaj.

Mjeseca maja 1687. godine Turci koncentriraju vojsku u Osijeku i Beogradu. Poslije dužih priprema krene veliki vezir Sulejman-paša iz Beograda i mjeseca juna dođe u Osijek. Pod zidinama Osijeka vojska se utabori i utvrdi dvostrukim palisadama i dubokim jarcima. Cjelokupna vojska Sulejman-paše imala je 49.000 ljudi, 70 topova, 400 kola sa streljivom i 14.000 deva, a zajedno sa Tatarima mogla je brojiti i do 60.000 ljudi.¹⁸³ Na podignutim opkopima postave Turci oko šezdeset topova.

Dok su se tako pod Osijekom Turci utvrđivali približavala se je istovremeno i carska vojska pod komandom Karla Lotaringijskog. Jedan dio vojske išao je iz Madjarske prema Dardi, a ostale snage prešavši kod Valpova Dravu nastupale su dolinom Drave prema Osijeku. Pred vojskom koja je išla iz Madjarske povuku se Turci iz Darde, a vojvoda Lotaringijski dade sagraditi na obali Drave nedaleko mosta oveći opkop. Kada je carska vojska stigla na domak Osijeka zauzme položaje i postavi se nasuprot Turcima u bojni red. Grof Guido von Stahrenberg i grof de Souches 18. jula sa nekih 2000 ljudi izvrše juriš na osječku tvrđu, ali budu suzbijeni. Carska vojska izgubi oko 1000 ljudi, a među njima pogine i grof Pallfy. Iza ovog okršaja povuče se Karlo Lotaringijski istim

putem prema Valpovu, odnosno u Madjarsku, a onaj dio vojske koji je išao od Darde, zapali most i mlinove na Dravi.¹⁸⁴

Da bi zaštitio povlačenje vojske ostane kod Osijeka grof Caprara kao pričuva. Odmah iza povlačenja i Caprarinog odreda napregnu Turci sve snage da u što kraćem vremenu poprave most. Za nekih petnaestak dana most je bio toliko osposobljen da je veliki vezir mogao prijeći preko Drave. Podno Haršanja 12. augusta 1687. godine sukobi se Sulejman-paša ponevo sa carskom vojskom i bude hametice potučen. Poraz je bio potpun i Sulejman-paša pod okriljem noći pobjegne sa bojišta bez prtljage i živeža probijajući se preko baranjskih močvara prema Osijeku. Razbijena vojska u paničnom bijegu dobrim dijelom zaglavi u baruštinama, a janičari budu gotovo sasječeni. U Osijeku ostavi Sulejman-paša 4000 vojnika pod komandom Hasan-paše, a sam okružen konjanicima najhitnije krene prema Petrovaradinu.¹⁸⁵

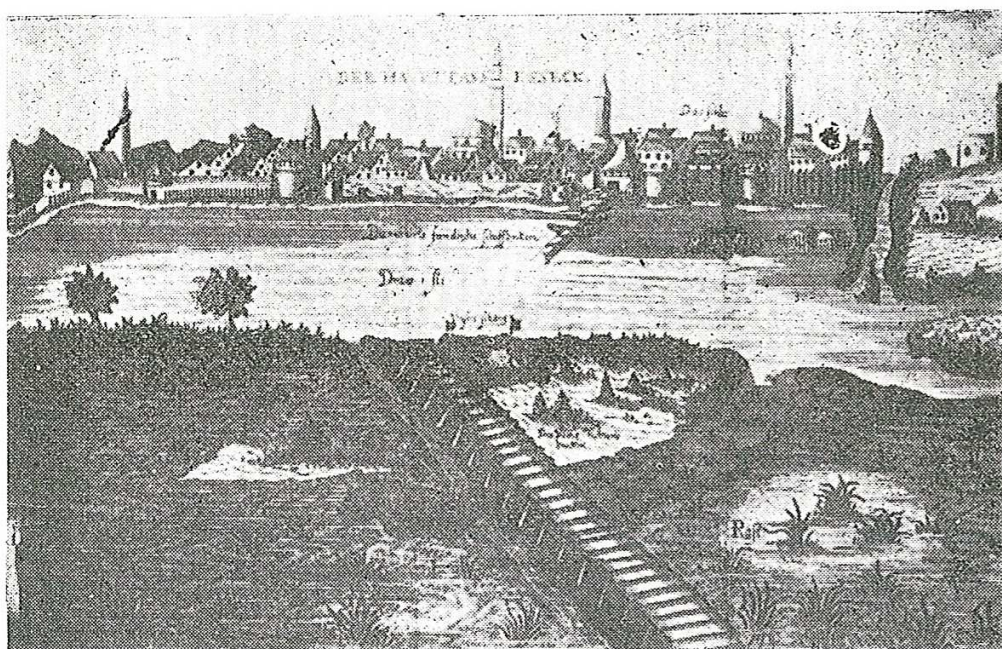
Vijest o porazu Sulejman-paše pod Haršanjem izazvala je krajnju radost, a ujedno i zaprepaštenje. Slavonski Turci bili su toliko zaplašeni, da su počeli bezglavo bježati preko Save. Oni su naime sada očekivali da će carska vojska krenuti prema Osijeku i započeti sa osvajanjem Slavonije. Međutim, vojvoda Karlo Lotaringijski bio je drugog mišljenja. Naime, on je dobro znao, da je veliko pitanja hoće li uspjeti sa osvajanjem Osijeka, ako ga Turci utvrde, dok se je istovremeno velikom veziru pružala mogućnost, da preko Petrovaradina provali u Erdelj i utvrdi ga, a Tatari napadnu gornju Madjarsku. Radi toga da bi prisilio velikog vezira na povlačenje vojske iz Slavonije, krene vojvoda Lotaringijski prema Erdelju, a generalu Dünewaldu zapovijedi da provali u Slavoniju.

Shodno naređenju, početkom mjeseca septembra napadne i osvoji Dünewald Vučin (Voćin), a njemu se zatim pridruži hrvatska banska vojska pod zapovjedništvom grofa Ivana Draškovića. Sada Dünewald zajedno sa Draškovićem krene dolinom Drave prema Osijeku. Pod Valpovom se Dünewald zaustavi i opsjedne ga. Turci izvjesu crveni barjak, što je bio znak da će se boriti do posljednje kapi krvi. Poziv na predaju ponosito odbiju. Da bi obavijestili okolne turske utvrde da je neprijatelj pod Valpovom, stanu pucati iz topova.

Obavješten da se kod Osijeka nalazi veći odred turske vojske Dünewald pošalje grofa Hofkirchena u izvodnicu. Istovremeno pošalju i Turci izvidnicu iz Osijeka, jer su čuli pucanje topova iz Valpova, ali kada su ugledali Hofkirchenov odred povuku se odmah u Osijek. Vijest da je neprijatelj na domaku Osijeka izozave među Turcima užasnu paniku. Komandant Osijeka, navodno Džafir-beg,¹⁸⁶ zajedno sa još dvije paše dade zatvoriti gradske kapije, da bi zapriječio panični bijeg stanovništva. Međutim ni te mjere nisu bile dovoljne, jer je zaplašeno stanovništvo bježalo spuštajući se konopcima preko gradskih zidina. U ranu zoru 26. septembra 1687. godine pobjegao je i Džafir-beg sa ostacima turske vojske. Bježanje je bilo tako naglo i bezglavo, da su Turci čak zaboravili upaliti sedam laguma (potkopa), koje su iskopali ispod gradskih bedema. Nekoliko dana iza toga bio je Osijek potpuno pust.

O događajima u Osijeku i povlačenju Turaka obavijesti Dünewalda neki seljak, koji mu je i inače slao razne obavijesti. Čim je Dünewald

saznao što se u Osijeku dogodilo, odmah zapovjedi grofu Ladronu, da sa 2000 ljudi pohita što god brže može prema Osijeku i zaposjedne ga. Još istog dana uđe Ladron u napušteni Osijek. U gradu nađe vrlo mnogo streljiva, hrane i 55 topova. Iz iskopanih laguna odmah dade izvaditi barut. Još dok je vojska vadila iz laguma barut, pojavi se pod Osijekom odred turskog konjaništva, koji je pošao da upali napuštene lagume, ali kada spazi carsku vojsku odmah se povuče. Slijedeći dan t. j. 30. septembra kada je saznao valpovački aga da je Osijek osvojen, preda se i on na vjeru. Sada Dünewald zaposjedne Valpovo, a zatim krene prema Osijeku. Petog oktobra 1687. godine uđe zajedno sa grofom Draškovićem svečano u Osijek.¹⁸⁷



Sl. 2 — Turski Osijek 1687. godine prema Boethiu

Obaviješten o događajima i osvajanju Osijeka obuze carski dvor u Beču silna radost. Ta radost bila je i razumljiva, jer osvajanje Osijeka nije bilo vezano za veće vojne napore. Pored toga strateški položaj Osijeka za rat sa Turcima u Slavoniji imao je prvorazredan značaj. Javlja jući tu radosnu vijest mletačkoj signoriji piše Cornaro: »Tako pade mjesto toli znamenito, koje je bilo cilj posljednje vojne, a nisu ga bile u stanju osvojiti velike vojske, sada to postiže lagano jedan mali vojni odred.¹⁸⁸ Slično piše i Martin Zeiler, pa kaže, da je ovaj prevažni prijelaz osvojen bez prolijevanja krvi, a pored toga ostala je pošteđena čitava osječka tvrđa u kojoj je nađeno mnogo oružja, municije i provijanta.¹⁸⁹

Međutim rat je nastavljen i dalje. Carska vojska prodrla je duboko u Srbiju, ali poslije poraza u Kačaničkom klancu bila je prisiljena na povlačenje. Vojvoda Du Croy napusti u posljednji čas Beograd i povuče se u Osijek i stane ga utvrđivati. Na cjelokupnom frontu prelaze sada Turci u protuofanzivu. U tim razračunavanjima nisu Turci zaboravili na Osijek. Veliki vezir, da bi onemogućio utvrđivanje Osijeka, pošalje bosanskog beglerbega sa nekih 15.000 ljudi da ga opsjednu. Tri-

desetog septembra 1690. godine dođe Husein-paša pod Osijek, opkoli ga, i pošalje carskoj vojsci slijedeću poslanicu:

»Vama, koji ste u palanci Osijek, koja je božjom milošću carska (turska) palanka vrhovni zapovjedniče i ostali koji ste otprije već nje-mački i ugarski ratnici, daje se ovim na znanje, da smo providnošću sve-mogućeg boga, u koga se samo nadamo, na putu s pobjedonosnom oto-manskom vojskom da oslobodimo Osijek. Zato, ako ovu carsku palanku predate, prije no što se carski asker zarije u šančeve, biće vam dopušteno da slobodno otidjete. Ali vi, koji ste podanici otomanskog sultana treba da primite ranije svoje podaništvo i da se pokorite, pa ćete dobiti milost da u tom slučaju na vjeru našu također iziđete. No ako zloupotrebite po-nuđenu našu milost i sačekate napadaj, znajte, da ni jedan ljudski vaš život (ni u materinoj utrobi) ne će biti pošteđen. I ne treba da sebi utvo-rite da ćete sačuvati ovo mjesto ili da vam može priteći pomoć. A uosta-lom spas onomu, koji ide po pravom putu vjere. Husein«.¹⁹⁰

Huseinovom poslaniku odgovori carska posada usmeno, da se ne boji riječi, nego neka Husein po volji navali, pa će biti pošteno dočekan. Naime u Osijeku nema ni žena ni djece, već samo hrabrih junaka, koji će Husein-pašu pozdraviti na jurišu. Istoga dana poslije podne započnu Turci bijesno jurišati na osječku tvrđu. Juriš i bombardiranje nije pre-stajalo čitavi tjedan dana. Situacija u Osijeku postajala je iz dana u dan sve kritičnija. Petog novembra provali carska vojska iz Osijeka u nepri-jateljske pozicije. Uspjeh ispada bio je navodno dobar. Turci su izgubili 5 zastava i 200 vojnika. Međutim, sada Turci još žešće navale. Koncen-triranom paljbom dopru na nekih petnaestak koraka od osječkih pali-sada i stanu pucati iz velike blizine na osječke kuće. Istovremeno Husein-paša odluči, da se započne sa glavnim jurišem. Za to vrijeme uhvate husari tri Turčina od kojih saznaju zašto Husein tako forsira napad i neumorno juriša. Naime, u turskom taboru pronijela se vijest, da je na vidiku velika kršćanska vojska, koja ide u pomoć Osijeku. Obzirom na vrlo kritičnu situaciju vojvoda Du Croy odluči da se posluži ratnom var-kom. Odmah pošalje preko Drave sve bubnjare kao i dio konjanika da se kreću u rasturenom stroju i da trube i bubnjaju, kao da zaista do-lazi nova vojska. Varka potpuno uspije i Turci poslije akšama tiho na-puste šančeve, odvuku topove u tabor, a dio lakše prtljage pošalju na-prijed. U prvi mah carska vojska nije ni znala što se događa u neprija-teljskom taboru. U međuvremenu obavijeste straže vojvodu Du Croya da se u rovovima više ne čuje rad. Radi toga vojvoda obeća onomu koji ide da izvidi situaciju 50 dukata. Kada je izvidnica otišla nađe pozicije prazne. Slijedeći dan pokušaju carevci ponovo ispad iz tvrđe, ali kada ih ugledaše Turci stanu bježati u pravcu Save, odnosno Bosne. U taboru ostave 4 topa i 2 mužara, municiju i hranu, kao i ostala oruđa za rad u rovovima.¹⁹¹

Ovom uspješnom odbranom minula je sada za Osijek zauvijek tur-ska opasnost. Poslije okupacije od 161 godine, 1 mjeseca i 9 dana Osijek je bio dakle definitivno oslobođen od Turaka. Odmah, već slijedeće go-dine započelo je ozbiljno utvrđivanje i izgrađivanje Osijeka, ali s tim započinje novo poglavlje u njegovoj historiji i prelazi okvire ovoga rada.

II. DIO

I.

TOPOGRAFIJA

Citirajući brojne izvještaje i zapise putopisaca i savremenika o turskom Osijeku može se već na prvi pogled zapaziti da se oni međusobno mnogo razlikuju, pa čak da su i kontradiktorni. Prema zapisu Hansa Dernschwama iz 1555. godine dijelio se tada turski Osijek na tri zasebne jedinice međusobno organski povezane u jednu urbanističku cjelinu. Prije svega tu je grad (kaštel) na obali Drave obzidan zidom sa ulaznim vratima, zatim varoš također obzidana zidom i konačno podgrađe. Kaštel se nije istina odlikovao arhitektonskom čvrstoćom, jer su mu nedostajala kruništa i prsobrani, dok je varoška arhitektura bila nesolidna, a u podgrađu su bile same kolibe i prodavaonice.¹⁹² Prolazeći kroz Osijek dvije godine kasnije bilježi Busbeq samo toliko, da je Osijek gradić ograđen plotom.¹⁹³ Opis Osijeka Marc Antonia Pigafette iz 1567. godine donekle se poklapa sa Dernschwamom, jer i on ističe, da je kaštel na obali Drave, istina bez kula, opasan niskim zidovima, u varoši su kuće od drveta pokrivenne slamom, ulice potaracane gredama, ali Pigafetta ni jednom riječi ne spominje osječko podgrađe.¹⁹⁴ Putopisac Karla Ryma 1571. godine kaže, da je Osijek tvrdi grad i da ima jednu sahatkulu,¹⁹⁵ dok se putopisac Davida Ungnada ograničava na izjavu, da je Osijek ograđen plotom.¹⁹⁶ Ništa više nije instruktivan ni zapis Wolf Andreas von Steinacha iz 1583. godine, koji kaže, da je Osijek maleni gradić.¹⁹⁷ Međutim 1608. godine Maksimilijan Prandstetter piše, da je Osijek dobro utvrđeni grad, koji leži na obali Drave, opasan je zidovima, ali su oni već u prilično trošnom stanju i popravljani su poput madjarske palanke, a osim toga tu je još i veliko vašarište.¹⁹⁸ Godine 1617. Adam Wennern von Craillssheim svodi svoj zapis o Osijeku jedino na bilješku, da je to dobro utvrđena palanka.¹⁹⁹ Sličan ovom opisu je i službeni opis Osijeka iz 1620. godine, a također i izvještaj sa vizitacije Petra Masarechia.²⁰⁰ Nekoliko godina kasnije prolazeći kroz Osijek Atanasije Georgiceo piše, da je Osijek prastari grad, što se vrlo lagano razabire, jer su stari zidovi sagrađeni od četverougaoanog kamena sa jednim lijepim vratima, dok su novi zidovi građeni od drveta i nabačeni su krečom. Od građevinskih objekata privlače mu pažnju džamije, a nabraja ih osam.²⁰¹ Iz teksta ovog opisa jasno se razabire, da se on isključivo odnosi na osječki kaštel i varoš, dok o podgrađu nema ni spomena.

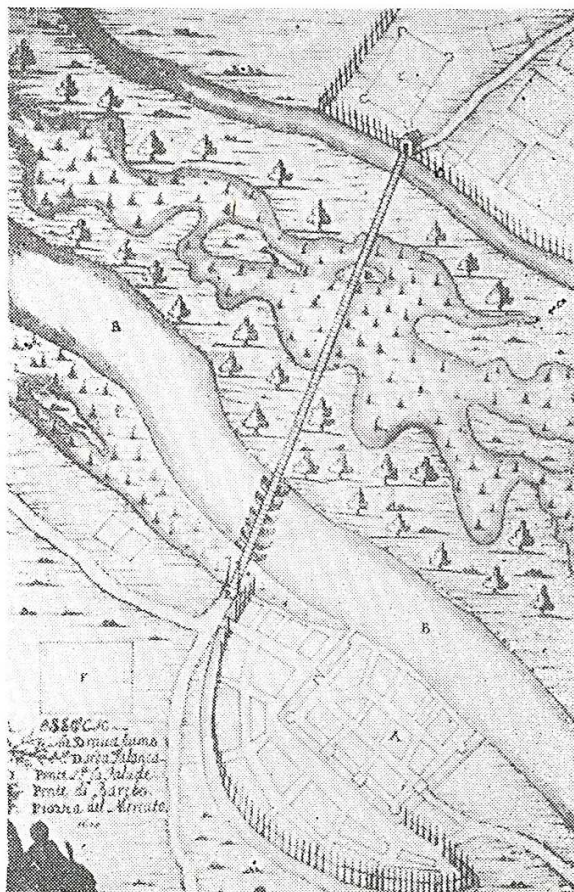
Izostavimo bar za sada opis Ōsijeka od Evlije Ćelebije. Godine 1665. sekretar grofa Leslea piše, da je Osijek ograđen niskim zidom, a oko nje ga su jaruge. Na Dravi je kaštel, koji se diže na jednom brežuljku, a u varoši je i jedna drvena sahat-kula.²⁰² Poput ostalih putopisaca i Lesleov sekretar govori samo o osjeĉkom kaštelu i varoši. Ali ipak, potrebno je podvući, da on sasvim jasno diferencira osjeĉku varoš, koja je ograđena niskim zidom, od kaštela na Dravi kao zasebnu cjelinu. Pisac Johann Gnadelehnium iste godine, međutim, piše da je Osijek tvrdi grad obzidan zidovima.²⁰³ Putopis Edwarda Browna iz 1669. godine djelomiĉno se poklapa sa Pigafettom što se tiĉe rimskih natpisa na gradskim vratima, kao i sa ostalim putopiscima koji govore o sahat-kuli i pokrivanju ulica drvenim oblicama, ali o stvarnom izgledu turskog Osijeka Brown ne kaŹe niti jednu rijeĉ.²⁰⁴

U vrijeme rata za Oslobođenje između 1683. i 1699. godine poznat je Osijek većem dijelu Evrope. Tako 1686. piše Christophor Boethio, da je Osijek veliki grad, gdje ima preko 500 trgovina, mnogo mošeja i kuća. Pored toga grad se dijeli na kaštel, varoš i podgrađe, izuzimajući još i vašarište.²⁰⁵ Iste godine piše i Georg Krekwitz te kaŹe, da je Osijek gradić utvrđen slabim zidovima i jarugama, dok se kaštel nalazi na obali Drave sazidan na jednoj uzvisini.²⁰⁶ Poput Boethia piše o Osijeku 1690. godine i Martin Zeiler, a nekoliko godina kasnije biljeŹi Nicolo Beremani, da je Osijek vrlo veliki grad, dobro naseljen, ima više od 800 trgovina, mnogo mošeja i konaĉišta, zatim je tu i tvrdi kaštel, a grad je opkoljen zidovima i jarcima.²⁰⁷

Ovi izvještaji i zapisi o turskom Osijeku toliko dijametralno opreĉni po svom sadržaju već po prirodi materije sami po sebi nameću pitanje, kako je zapravo izgledao turski Osijek. Istina, na osnovu ovih izvještaja moŹe se bez ikakve rezerve konstatirati, pa ĉak i sigurno tvrditi, da je turski Osijek imao na Dravi kaštel, zatim varoš obzidanu zidom, utvrđeno podgrađe i vašarište, ali ova konstatacija toliko je uopćena, da se moŹe odnositi i na bilo koje drugo mjesto, a ne samo na Osijek. Pored toga moŹe se sa sigurnošću reći, da je tu bilo i nekoliko džamija, ali s tim nije riješeno pitanje koliko ih je ustvari i bilo i gdje su, odnosno na kojem mjestu, bile podignute. Isto tako nameće se i pitanje na kojem je mjestu na obali Drave stajao osjeĉki kaštel, koji prostor je zapremala varoš, zatim podgrađe i vašarište. Pored toga, da li je varoš, osim što je ograđena zidovima, odijeljena od podgrađa još i jarcima ispunjenim vodom. Poput ovih pitanja nameće se i pitanje na kojem je de facto mjestu ulazio u Dravu glasoviti Sulejmanov most.

Nasuprot već citiranim piscima i putopiscima prvu zapravo jasniju sliku o turskom Osijeku pruŹa plan turskog Osijeka datiran 1610. godinom (Sign: Inl. C. VII Env. B Essegg Nr. 4, Heeresarchiv, Wien), iako je taj plan i suviše šablonski i ima niz nedostataka (slika 3.). Ali ipak, bez obzira na sve te nedostatke iz tog plana moŹe se uz stanoviti oprez zakljuĉiti slijedeće: 1. turska osjeĉka varoš imala je četverougao nu osnovicu, bila je utvrđena zidovima i bastionima, oko zidova bili su jarci ispunjeni vodom, a prema sjeveroistoku doticala se obala Drave, zapremajući otprilike prostor današnje osjeĉke Tvrđe; 2. unutar tvrđavskog

kompleksa prema obali Drave kaštel nije posebno akcentuiran, iako se iz izvora zna, da je stajao na obali Drave; 3. izvan zidina varoši na južnoj i zapadnoj strani, dakle, izvan današnje Tvrđe, smjestilo se polukružno podgrađe, utvrđeno nabojem od zemlje i palisadama; 4. prilaz mostu na Dravi bio je izvan varoškog, odnosno tvrđavskog kompleksa, smješten iznad podgrađa uzvodno na Dravi; 5. sajmišni prostor nalazio se zapadno od varoši i podgrađa, smješten otprilike na terenu današnjeg Parka Maršala Tita, zatim dijelom Beogradske ulice i Gajeva trga; i 6. Sulejmanov most počivao je preko Drave na pontonima, odakle se zatim pružao na drvenim gredama preko baranjskih močvara prema Dardi.

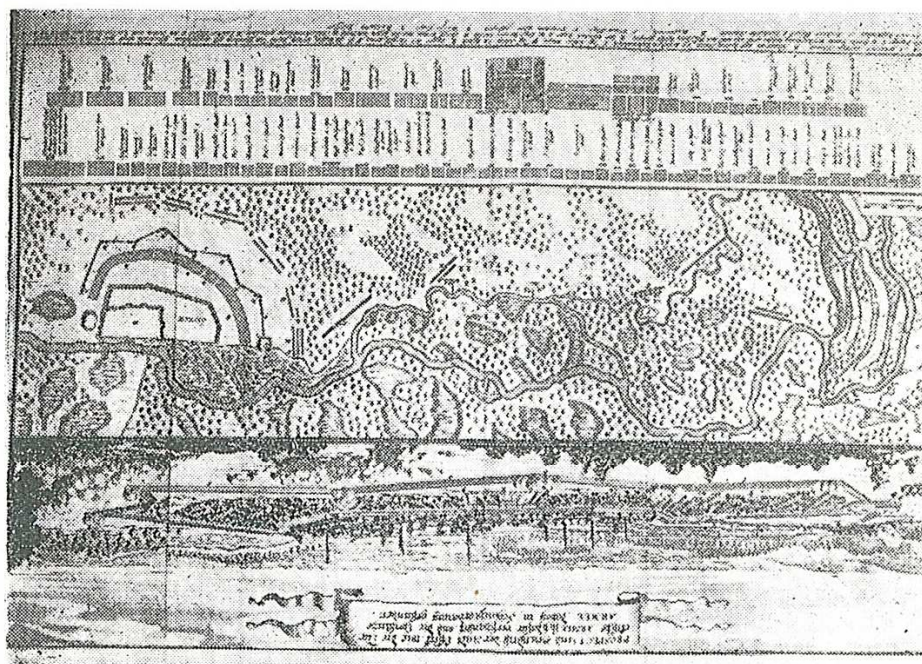


Sl. 3 — Plan turskog Osijeka iz 1610. godine

Analizom ovog plana izvedeni zaključci čisto su informativnog karaktera, a upravo iz tog razloga bilo ih je potrebno i izvesti, da bi se mogla vršiti daljnja upoređenja. Ovim zaključcima ujedno postavljen je i određeni okvir, koji treba da posluži kao polazna i okvirna baza pri daljnjem utvrđivanju izgleda turskog Osijeka.

Upoređujući citirane izvještaje i zapise sa ovim planom može se uglavnom reći, da se oni nadopunjavaju jedan drugoga u cjelosti i poklapaju. Izvjesna odstupanja, pa čak i kontradikcije, moguće je tumačiti jedino nedovoljnom informiranosti, uopćavanjem, pomanjkanjem dara zapažanja ili pak mehaničkim prepisivanjem uz stanovito dotjerivanje teksta svojih prethodnika.

Podjela Osijeka na kaštel, varoš i podgrade polovinom 16. stoljeća prema zapisu Hansa Dernschwama slaže se u potpunosti s ovim planom, iako tu nije posebno istaknut kaštel, dok je vašarište naglašeno. Analizom Dernschwamovog teksta postaje očito, da je on imao vrlo razvijeni smisao zapažanja, a iz toga slijedi, da u vrijeme njegovog prolaska kroz Osijek vašarišta kao posebne cjeline nije ni bilo. Upoređujući, međutim, Dernschwamov tekst sa izvještajima pisanim pod kraj 17. stoljeća, podjela Osijeka na tri zasebne jedinice organski povezane u jednu urbanističku cjelinu ostaje karakteristika turskog Osijeka sve do oslobođenja ispod turske vlasti. Kasniji dodatak posebno omeđenog sajmišnog prostora nije ni malo utjecao na njegov urbanistički izgled. Također i Dernschwamova konstatacija što se tiče građevina u Osijeku, izgleda, da u cjelosti i odgovara istini, a to naime znači, da tada u Osijeku, izuzimajući Sulejmanhanovu džamiju, nije ni bilo neke značajnije građevine javnog ili privatnog karaktera, jer bi u protivnom privukla pažnju njegove radoznalosti.



Sl. 4 — Nacrt turskog Osijeka iz 1687. g. prema Boethiu

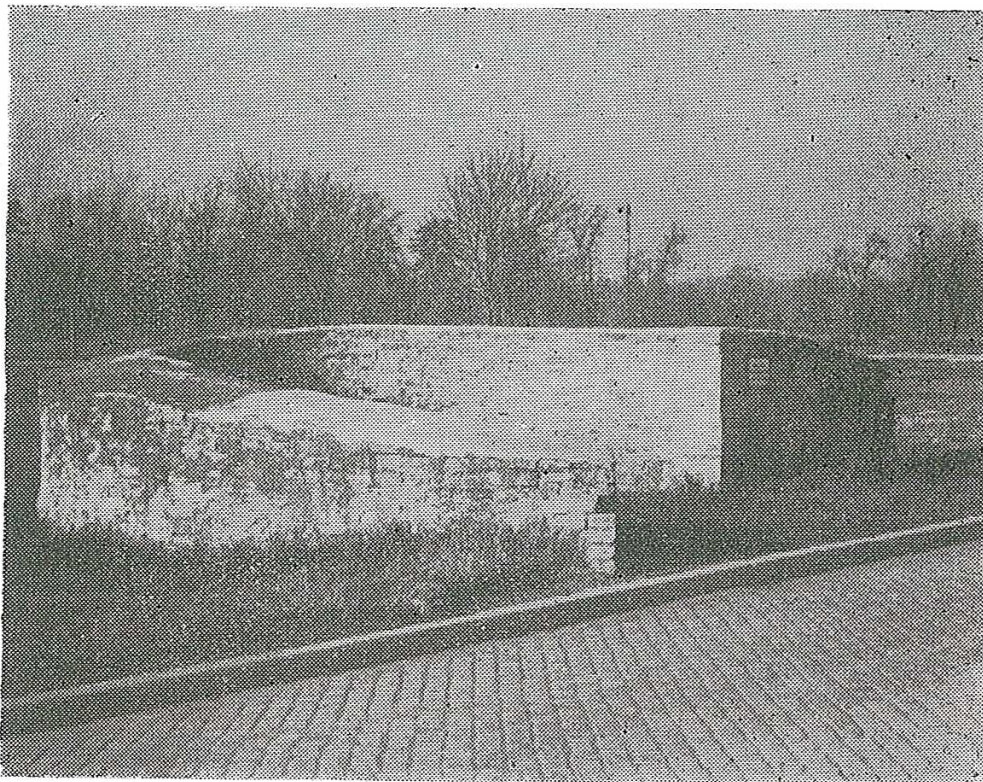
Pitanje kako je izgledao turski Osijek interesiralo je svojevremeno i slavonskog historičara dr. Josipa Bösendorfera, a također i dugogodišnjeg osječkog hidroinženjera Radoslava Franjetića. Neovisno jedan od drugoga na temelju izvorne građe i terenskih zapažanja došli su oni do vrlo interesantnih rezultata. Međutim, upoređujući rezultate njihovih istraživanja, očito je, da je i jednom i drugom u radu poslužio kao predložak šablonski nacrt turskog Osijeka objavljen kod Boethia. Da je upravo tako, suvišno je upuštati se u dokazivanja, već je dovoljan samo letimičan pogled na spomenuti nacrt i da se uvidi opravdanost ovog zaključka (slika 4.).

Koristeći upravo taj nacrt kao predložak, zatim izvornu građu, osobito opis Osijeka od Evlije Čelebije, kao i terenska zapažanja, ing.

Franjetić dolazi do ovih rezultata. Prije svega uz manje korekture i odstupanja zadržava u cijelosti koncepciju nacrtu. Oko varoši nasuprot nacrtu unosi veći broj bastiona, zatim jarak, koji se navodno punio vodom iz Vukovarskog potoka, spojen sa istočne i zapadne strane varoških zidina sa Dravom. Prostor između varoši i podgrađa prema obali Drave sa zapadne strane ostavlja potpuno slobodan, odnosno bez zidina, dok istovremeno cik-cak utvrđenje izvan podgrađa sa istočne strane produžuje sve do obale Drave. Opkop uzvodno na Dravi spojen sa cik-cak utvrđenjem izvan podgrađa rasčlanjuje poput nekog manjeg uporišta tvrđavskog tipa, koje služi kao mostobran, i locira ga na prostoru današnjeg Preradovićevog Šetališta u gornjem gradu, kao i na dijelu bulevara Jugoslavenska Armije. Nasuprot nacrtu stavlja prilaz Sulejmanovom mostu izvan varoši i podgrađa i locira ga ispred spomenutog utvrđenja na Dravi između današnje Radićeve i Beogradske ulice. Na prostoru između varoši i obale Drave prema Evlijinom opisu Osijeka smještava turske ambare i artiljeriju. Tursku varoš, odnosno prema Eviliji srednji grad, Franjetić smatra za današnju Tvrđu. Unutar tog varoškog kompleksa locira on i Čelebijin unutrašnji grad, odnosno citadelu (kaštel), na prostoru između današnje Stanivukovićeve, Rožmanove i Zajčeve ulice. U sklopu unutrašnjeg grada stajala je i Sulejman-hanova džamija, koju Franjetić ubicira na mjestu današnje franjevačke crkve, dok Kasim-pašinu džamiju prema Evlijinom opisu stavlja na mjesto današnje tvrđavske župne crkve. Osim ovih džamija ucrtao je Franjetić u plan turskog Osijeka još tri džamije, za koje nije poznato odakle je crpio podatke. Jednu od tih džamija stavlja on na uglu Partizanskog i Križanićevog trga, drugu na uglu Boškovićeve i Demonjine ulice, a treću, na prostoru između produžetka Demonjine ulice i ceste koja vodi za Baranju. Okomito od te džamije prema jugu smatra Franjetić da su bila Evlijina Čaršijska vrata, koja su vodila u podgrađe, dok se zapadna vrata u produžetku današnje Kuhačeve ulice, odnosno Valpovačka, poklapaju sa vratima austrijske tvrde. Ispred varoši obzidane zidom ležalo je podgrađe. Prema Franjetiću ono je zapremalo prostor između današnje Tvrđe i Tehničke škole, zatim Doma Armije, Doma narodnog zdravlja i dio Parka Kulture izbijajući okomito na Dravu. Izvan tog prostora smjestilo se i vašarište, odnosno Evlijin Panadjur, zapremajući otprilike prostor idući od današnjeg željezničkog mosta na Dravi preko Vijenca Borisa Kidriča, zatim dijelom Vukovarske i Beogradske ulice i Gajevog trga izbijajući na Radićevu ulicu, a odatle prema Dravi. U produžetku današnje Boškovićeve ulice negdje na početku srednjoškolskog stadiona sa istočne strane, drži Franjetić, da je stajala Evlijina Panadjurska kapija, odnosno prema Franjetiću Vukovarska, odakle se izlazilo u vašarište. Osim ovih vrata navodi Franjetić u podgrađu još dvojica vrata; jedna u okomitom pravcu na Valpovačka, a druga, negdje na prostoru između Doma narodnog zdravlja i Parka Maršala Tita.

U vrijeme kada je Franjetić radio na topografiji turskog Osijeka stajala su na terenu osječke austrijske tvrde još dva objekta iz vremena turske okupacije. To je polukružni bastion sa zapadne strane pokraj ceste, koja vodi iz Tvrđe u gornji grad (slika 5.), zatim ostaci česme sa istočne strane pokraj ceste za Baranju (slika 6.). Ostatke polukružnog

bastiona Franjetić smatra za dio Kahkaha-bedema koje Evlija Čelebija pripisuje Filibeli Mustafa-paši. Uključujući pored toga još i spomenutu česmu, koja se obzirom na lokaciju nalazila u neposrednoj blizini Čar-



Sl. 5 — Polukružni Filibejev bastion pokraj ceste za g. grad

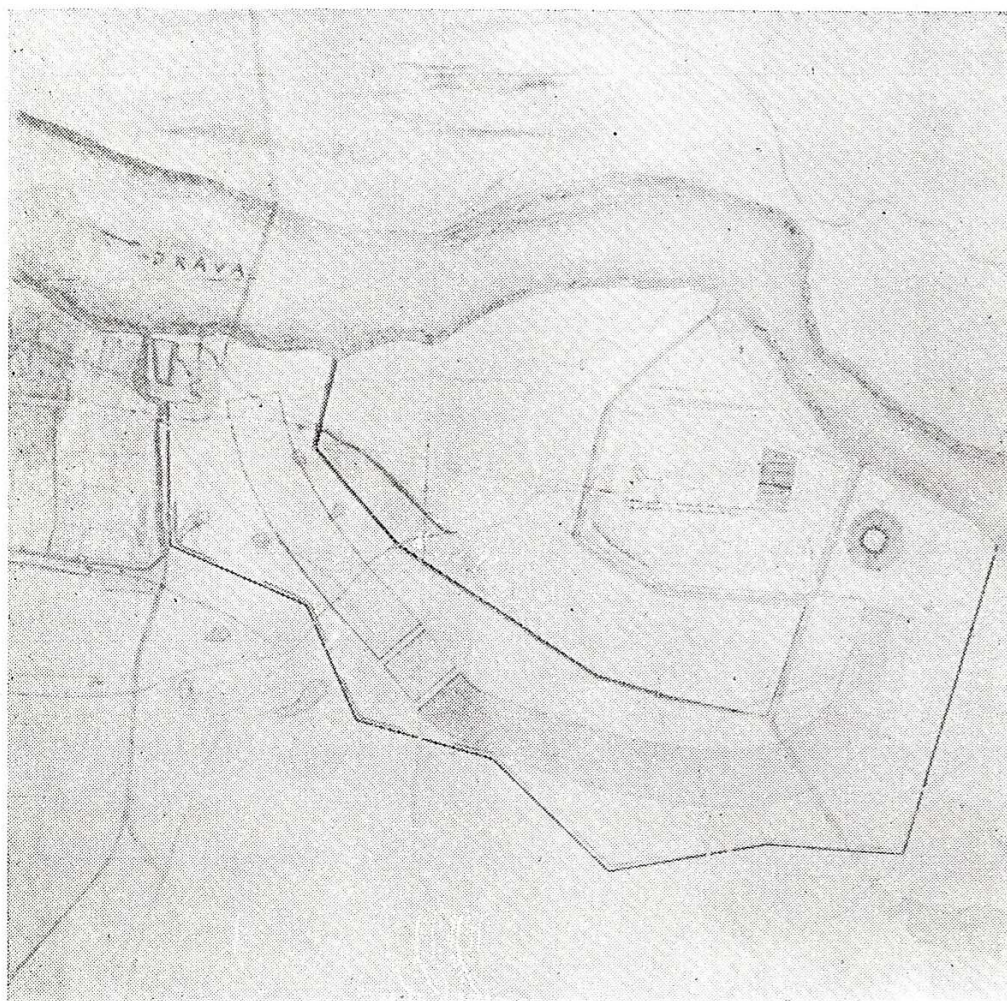


Sl. 6 — Ostaci Kasim-pašine česme

šijske kapije i prije spomenute džamije, bila bi zaokružena slika Franje-
tićeve topografije turskog Osijeka (slika 7.).

Uporedi li se međutim Franjetejev nacrt sa već prije citiranim pla-
nom turskog Osijeka iz 1610. godine, može se reći, da se koncepcije tih
planova poklapaju u već prije danim okvirima.

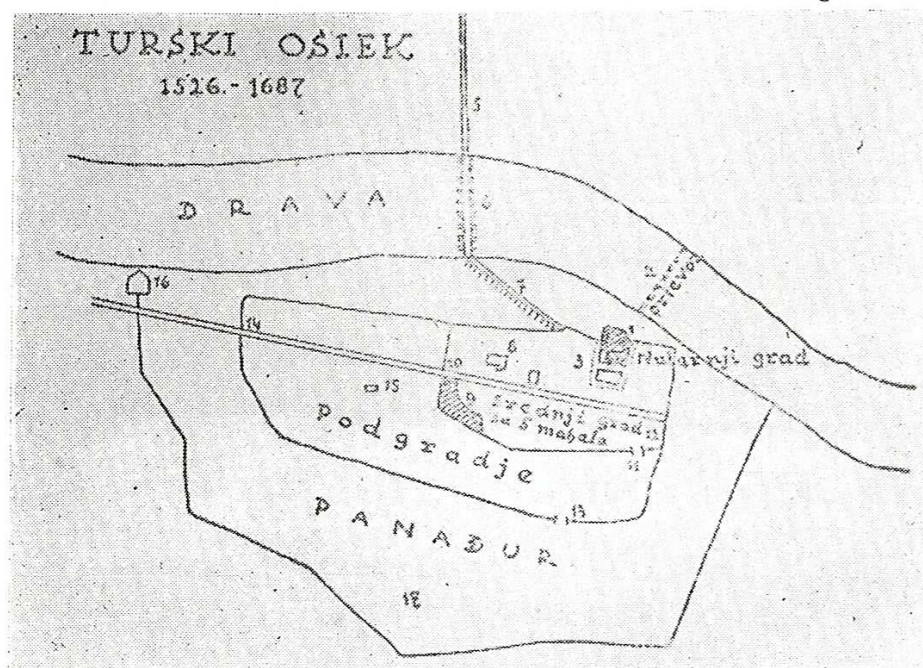
Na osnovu nacрта objavljenog kod Boethia i izvorne građe oslanja-
jući se uglavnom na Evliju Čelebiju rekonstruirao je turski Osijek i dr.
Bösendorfer. Nasuprot Franjeteću zadržava on u cijelosti koncepciju spo-



Sl. 7 — Nacrt turskog Osijeka prema ing. Franjeteću

menutog nacрта. Provedenu numeraciju ubiciranih objekata navodi slije-
dećim redom: »1. Sredovječni kaštel, 2. Sredovječna skela na Dravi, 3.
Turski nutarnji grad sa 4. Sulejman-kanovom džamijom (danas franje-
vačka crkva), 5. Turska drvena cesta preko ritova na Dardu, 6. Sulejma-
nov most na Dravi, 7. Drvena prilazna rampa na mostu na drvenim stu-
povima, 8. Kasim-pašina mošeja (danas crkva sv. Mihajla), 9. Filip-bejevi
kakhala-bedemi, 10. Zapadna kapija, 11. Čaršijska kapija, 12. Kasim-pašin
studenac, 13. Vukovarska kapija, 14. Panadjurska kapija, 15. Mustafa-
pašina džamija, 16. utvrda na istočnom kraju Šamačke ulice«²⁰⁸ (slika 8.).

Iz priloženog crteža već na prvi pogled lako se uočava, da se Bösendorfer što se tiče ubikacije unutrašnjeg grada (kaštela) u potpunosti slaže sa Franjetićem, odnosno, da je kaštel stajao između današnje Stanivukovićeve, Rožmanove i Zajčeve ulice. Istina u tom sklopu on posebno akcentuira srednjovjekovni kaštel kao zasebnu cjelinu. Sulejman-hanovu i Kasim-pašinu džamiju locira i on na istom mjestu poput Franjetića. Ubikacija Kahkaha-bedema Filibeli Mustafa-paše, Zapadne, Čaršijske, Vukovarske i Panadjurske kapije, kao i utvrde na istočnom kraju Šamačke ulice u cijelosti se podudara sa Franjetićem. Međutim, nasuprot Franjetiću Bösendorfer locira prilaz Sulejmanovom mostu na Dravi unutar varoškog kompleksa. Mostu, odnosno prema Bösendorferu drvenoj prilaznoj rampi dolazilo se današnjem Daničićevom ulicom, idući odatle prema zapadu sve do početka Parka Kulture, gdje je nedaleko nogomet-



Sl. 8 — Nacrt turskog Osijeka prema dr. Bösendorferu

nog igrališta most ulazio u Dravu. Dok Franjetić navodi pet džamija unutar varoši, odnosno današnje Tvrđe, Bösendorfer zna samo za dvije — Sulejman-hanovu i Kasim-pašinu džamiju. Prema Evlijinom opisu Osijeka Mustafa-pašinu džamiju locira Bösendorfer u podgrađu nedaleko današnjeg Doma narodnog zdravlja. Doda li se ovdje još i česna, koja je pred jedan decenij još stajala na terenu, a koju Bösendorfer smatra za Kasim-pašin studenac, bili bi obuhvaćeni svi elementi Bösendorferove topografije turskog Osijeka.²⁰⁹

Neovisno o ovom crtežu pokušao je dr. Bösendorfer i da utvrdi koliko je zapravo bilo u turskom Osijeku džamija, a isto tako, kojim su redom išle mahale, koje poimence spominje Evlija Čelebija. Komentirajući Evlijin opis Osijeka on zaključuje, da se može sigurno utvrditi postojanje triju džamija i to Kasim-pašine i Sulejman-hanove u varoši — današnjoj Tvrđi — i Mustafa-pašine u podgrađu. Citirajući međutim zapis iz Diarija aljmaške crkve od 25. IV. 1705. godine koji glasi: »Hodie

venerunt Almassienses cum processione Essekinum ob crastinum festum dedicationis capellae s. Francisci Xaverii in minore moshea»²¹⁰, on utvrđuje postojanje i četvrte džamije, koja je navodno ležala negdje oko velike mošeje, odnosno Kasim-pašine džamije, i koja je 1700. godine troškom Franje de Aloysis, upravitelja beljskih dobara princa Eugena Savojskog, pretvorena u kapelu sv. Franje. Nastojeći točnije odrediti mjesto na kojem je stajala ta džamija dr. Bösendorfer doslovno kaže slijedeće: »Ona barutana nad starom isusovačkom rezidencijom mogla bi odgovarati kapelici sv. Franje, dotično maloj mošeji«.²¹¹

Što se pak tiče turskih mahala, koje Evlija Čelebija poimence spominje unutar varoši dr. Bösendorfer drži: 1. da bi Hasan-pašina mahala mogla odgovarati današnjoj Šestakovoj ulici; 2. da je Beg-seraj-mahala vodila iz srednje varoši pokraj turske česme na čaršiju u podgrađu; 3. da je Mekhema mahala išla Rožmanovom ulicom preko Partizanskog na Križanićev trg, gdje je mogla stajati Mekhema (sudnica); 4. da Ambar-mahala odgovara nekadašnjoj Opskrbničkoj, odnosno današnjoj Daničićevoj ulici, kojom se išlo na Sulejmanov most; 5. da je Kujundži mahala mogla biti jedino današnja Kuhačeva ulica, i konačno 6. da je Aga-mahala išla u zavijenoj liniji od Šestakove ulice do starog hotela »Vuku«.²¹²

Rezimira li se konačno cjelokupni rad dr. Bösendorfera na topografiji turskog Osijeka može se reći, da je dr. Bösendorfer prilazio sa mnogo osjećaja i serioznosti tretiranoj materiji. Unutar već postavljenih okvira datih citiranim predloškom on nastoji svim raspoloživim sredstvima da iscijedi što je više moguće naučne istine. Dok ing. Franjetić postavlja težište rada na terenskim zapažanjima otstupajući češće od izvorne građe, dotle dr. Bösendorfer povezuje kritički ocijenjene izvore sa opažanjima na terenu dajući maha kombinatorici stvaralačke mašte. Apstrahirajući pak metode spoznaje, postignuti rezultati i dr. Bösendorfera i ing. Franjetića veliki su doprinos znanju o turskom Osijeku, a ukoliko se želi dati ocjena tih radova može se sa sigurnošću utvrditi, da su oni polazna točka i solidno formirana baza za dalji rad na topografiji turskog Osijeka.

Unatoč nastojanju da dadu što potpuniju sliku o turskom Osijeku, ostavljaju i dr. Bösendorfer i ing. Franjetić ipak mnoge probleme i dalje otvorene. Kao centralni i najvažniji problem iz cjelokupne materije iskrsava upravo pitanje, koliko je zapravo šablonski nacrt, upotrebljen kao predložak, stvarno odgovarao u datom momentu izgledu turskog Osijeka. Zavisno od ovog problema nameće se po logici zaključivanja i pitanje da li je i provedena ubikacija kaštela, srednjeg grada, podgrađa, vašarišta, džamija, mahala i kapija odgovarala stvarnom stanju. Upoređujući Bösendorferov rad sa Franjetićevim radom jasno se vidi, da je i pitanje lokacije Sulejmanovog mosta na Dravi ostalo sporno. Pored toga postavlja se i pitanje, da li je spomenuta utvrda na istočnom kraju Šamačke ulice nekada bila sastavni dio turskog Osijeka. I konačno, povezujući sve ove elemente u jednu cjelinu, postavlja se pitanje da li je uopće tako izgledao turski Osijek.

Iz dosadašnjeg izlaganja i upoređivanja postignutih rezultata utvrdili smo naime, da je šablonski nacrt objavljen kod Boethia poslužio kao predložak i dr. Bösendorferu i ing. Franjetiću, i da su oni na osnovu tog

nacrta i izradili topografiju turskog Osijeka. A obzirom, da je upravo taj nacrt poslužio kao predložak zaslužuje on u interesu rješavanja i rasčišćavanja navedenih pitanja i posebnu pažnju.

Prije svega analizirajući taj nacrt potrebno je na osnovu popratnog teksta konstatirati, da se on isključivo odnosi na vojni logor velikog vezira Sulejman-paše iz 1687. godine. Još mjeseca maja iste godine započeli su Turci kod Osijeka koncentraciju vojske. Konačno mjeseca juna došao je u Osijek i veliki vezir Sulejman-paša. Još prije dolaska velikog vezira utaborila se vojska izvan zidina grada. Taj vojni logor ucrtan je na spomenutom nacrtu u formi polukružne trake označene slovom »L«. U centralnom dijelu logora nalazio se šator velikog vezira označen u nacrtu slovom »M«. Izvan tabora podignute su cik-cak palisade, iskopani su jarci i postavljene su artiljerijske baterije označene slovom »S«. Da bi pojačali obranu na istočnom i zapadnom krilu iskopali su Turci poveću utvrđenja i utvrdili ih palisadama označene slovima »R« i »K«. U pozadini vojnog logora ucrtan je šablonski plan Osijeka, koji se dijelio na podgrađe i varoš, označen slovima »L« i »D«. Unutar varoši prema zapadnom rubnom zidu ucrtan je i glasoviti Sulejmanov most na Dravi.

Prema označenom mjerilu ing. Franjetić je preradio taj nacrt i pokušao ga prilagoditi današnjem Osijeku. Utvrda na zapadnoj strani, odnosno tada na desnom krilu turske vojske, stajala je prema Franjetiće-
vom nacrtu upravo na početku današnje Šamačke ulice, gdje je nekada tekao potok u Dravu. Također i utvrđenje na lijevom krilu vojnog logora nalazilo se na mjestu, gdje je također nekada tekao potok, koji se ispod baranjskog kolnog mosta ulijevao u Dravu. Uočavanje ovih momenata vanredno je važno, jer oni upravo pokazuju stratešku zrelost turskih vojskovođa. Naime, očito je, da su Turci koristeći konfiguraciju tla nastojali što bolje zaštititi krila svoje vojske, pa je onda bilo najprirodnije, da spomenute utvrde postave upravo na obalama ovih potoka. Utvrđivanje desnog i lijevog krila oslanjajući se na spomenute potoke i obalu Drave bio je ujedno i strateški imperativ, dok se u pozadini nalazila osječka tvrđa i rijeka Drava. Utvrda na desnom krilu posebno je akcentuirana iz razloga što je vojska Karla Lotaringijskoga upravo nadirala iz tog pravca prema Osijeku, dok posebno utvrđivanje lijevog krila nije ni bilo potrebno, jer je na toj strani i sam teren bio močvaran i teže pristupačan. Podizanje palisada i raspored artiljerijskih baterija u cik-cak liniji prema jugu diktirao je prije svega strateški momenat vezan za što bolju organizaciju obrane. Upoređujući međutim rad ing. Franjetića i dr. Bösendorfera očito je, da su oni ove momente potpuno ispustili iz vida. Tako ing. Franjetić obzirom da nije shvatio ulogu spomenutog utvrđenja na istočnom kraju današnje Šamačke ulice, pokušao je to utvrđenje dovesti u vezu sa Sulejmanovim mostom na Dravi, odnosno, pridavajući tom utvrđenju značaj mostobrana. Lokacija mosta izvan tvrđavskog kompleksa, obzirom na komunikacionu a pogotovo stratešku važnost, ne može se međutim već po prirodi stvari uzeti za ozbiljno. Pridržavajući se predložka dr. Bösendorfer locira most poput Boethia, ali on mostu dodaje još i drvenu prilaznu rampu, iako se prema Boethievom crtežu turskog Osijeka jasno vidi, da je most ulazio u Dravu na zapadnom rubu turske osječke tvrđe (slika 2.).

Vojni logor ucrtan u nacrtu kod Boethia u formi polukružne trake, Franjetić bez ikakvog komentara gotovo mehanički prenosi na svoj plan kao sastavni dio turskog Osijeka. U centralnom dijelu tog logora stajao je šator velikog vezira, a dr. Bösendorfer prema legendi (gostiona »Zum wilden Mann«, »Wilde Manngasse«, »Divijeg čovika sokak«, odnosno današnja ulica Republike) dovodi ga u vezu sa vezirom Kara Mustafom, iako se iz nacрта vidi, da je taj šator pripadao isključivo velikom veziru Sulajman-paši, a nikako Kara Mustafi. Pored ostalog i lokacija ovog šatora na početku današnje ulice Republike ne poklapa se sa nacrtom, nego je taj šator vjerojatno stajao negdje na prostoru između današnje Drapšinove, Beogradske i Vukovarske ulice.

Također i prostor između podgrađa i polukružno raspoređenih u cik-cak liniji artiljerijskih baterija, utvrđenih još i palisadama, nemoguće je prihvatiti kao tursko panadjurište, odnosno vašarište, kako to čine i ing. Franjetić i dr. Bösendorfer. Naime, uzevši taj prostor u cjelini neshvatljivo je, da bi Turci na tom terenu imali vašarište, kada je zapadno i istočno od osječke tvrđe taj teren bio močvaran i teže pristupačan.

O samom Osijeku, odnosno o njegovom podgrađu, varoši i kaštelu, iz ovog nacрта teško je bilo što pozitivno utvrditi, osim jedino, da je taj nacrt rađen potpuno šablonski i da je i suviše uopćen.

Dakle, prema navedenom može se sa sigurnošću tvrditi, da je gradnja spomenutih utvrđenja-šanaca na desnom i lijevom krilu vojnog logora, odnosno zapadno i istočno od osječke tvrđe, zatim podizanje cik-cak palisada prema jugu isključivo vezano za vojnu 1687. godine. A obzirom da su ove gradnje vezane za tu vojnu znači, da su te godine i sagrađene, pa prema tome nisu ni mogle biti sastavni dio turskog Osijeka.

Problem kako je izgledao turski Osijek, na osnovu izloženog nesumnjivo je vrlo složene prirode, no zahvaljujući novijim podacima i službi se obilnijom izvornom gradnjom, na mnoga od ovih pitanja moguće je ne samo dati pozitivan odgovor, nego ih definitivno i rasčistiti. Naime, u bečkom Heeresarchivu pod signaturom Inl. C. VII. Env. B Esseg Nr. 5. nalazi se plan koji nosi naslov »Plan D'Ossek comme il estoit pandant la possession des Turcs«. Prema pismenim informacijama Uprave arhiva plan je izrađen oko 1688. godine, odnosno neposebno iza oslobođenja Osijeka ispod turske okupacije.

Činjenica da je taj plan nastao neposredno iza odlaska Turaka, izrađen pored toga i za vojne svrhe, od prvorazredne je važnosti. Naime, tada su još svi objekti iz vremena turske okupacije stajali netaknuti na terenu, pa je nesumnjivo, da taj plan upravo pruža i najvjerniju sliku turskog Osijeka. Ali ipak, prije svega potrebno je podvući, da taj plan ima i nekoliko osnovnih nedostataka, koji istina bitno ne umanjuju njegovu vrijednost. U prvom redu ti nedostaci sastoje se u rješavanju prostora u konturama, zatim u pomanjkanju potpunijeg popratnog teksta i konačno kao najvažnije u nepouzdanosti mjerila. Međutim, bez obzira na ove nedostatke na osnovu ovog plana i izvorne građe, a osobito prema opisu Osijeka od Evlije Čelebije, moguće je dati ako ne baš potpunu, ali onda sigurno potpuniju i jasniju sliku o turskom Osijeku.

Da bi se rad na topografiji olakšao i da bi se rezultati približili što je više moguće točnosti, zahvaljujući susretljivosti i studioznom radu konzervatora ing. Katušića pian je prerađen u mjerilu 1:1000. Prvorazrednu ulogu pri tom poslu imali su neznatni ostaci na terenu (polukružni Filibejev bastion pokraj ceste za gornji grad) iz vremena turske okupacije, ili samo poznate točke (česma, pokraj ceste za Baranju i franjevačka crkva u Tvrđi), jer je upravo jedino na osnovu njih bilo moguće svesti plan na odgovarajuće mjerilo. Prema tako uvećanom i prilagođenom planu spomenutim objektima na terenu ili samo poznatim fiksnim točkama, ako se on uporedi sa odgovarajućim planom današnjeg Osijeka, odnosno Tvrđe, turski Osijek izgledao je onda ovako (vidi plan).

Na prostoru između današnje Zajčeve i Stanivukovićeve ulice, i iza franjevačke crkve stajao je četverougaoi unutrašnji grad, odnosno citadela. Na uglovima toga grada bile su podignute četiri kule snabdjevene oružjem. Prema Evliji Čelebiji tu je stanovao jedino dizdar-aga i bilo je skladište municije. U grad se ulazilo sa južne strane iza današnjeg franjemačkog samostana. U neposrednoj blizini citadele, ispred ulazne kapije, stajala je Sulejman-hanova džamija, odnosno na mjestu današnje franjevačke crkve sv. Ante. U produžetku Stanivukovićeve ulice prilazilo se iz citadele Dravi. Važno je podvući da se ondašnje dravsko korito ne poklapa sa današnjim. Naime, na prostoru gdje je sada nogometno igralište i gradsko kupalište tekla je u to vrijeme Drava. Zapadno od citadele na prostoru današnjeg Rittigovog trga pa sve do ondašnje dravske obale stajali su drveni ambari, zatim utvrđenje, gdje je bila raspoređena artiljerija. Od artiljerijskih oruđa tu se naročito isticao jedan vrlo veliki Sulejma-hanov top, kojeg osim Evlije Čelebije spominju i ostali putopisci poput Georgicea i Edwarda Browna.²¹³ U predtursko vrijeme Sulejman-hanova džamija bila je crkva, a prema Evlijinom pisanju, ta džamija nije bila tako lijepa. Zapravo bila je to malena džamija, koja je imala kvadratičnu osnovicu veličine 14×14 metara. Odmah po odlasku Turaka došli su iste godine u Osijek franjevci i pretvorili tu džamiju u crkvu, koju su zatim porušili i na tom mjestu sagradili današnju franjevačku crkvu.²¹⁴

Lokacija citadele prema dr. Bösendorferu i ing. Franjetiću prema tome samo je djelomično točna, dok se međutim što se tiče Sulejman-hanove džamije i ambara u cijelosti poklapa.

Južno od citadele prostirao se prema Evliji Čelebiji srednji grad, odnosno varoš, koji je zapremao cjelokupni prostor današnje osječke Tvrđe. Taj grad bio je utvrđen zidovima, a sa tri strane opasan još i jarcima. Sa istočne strane tvrđavski zid išao je u cik-cak liniji pokraj današnje ceste za Baranju sve do Kuhačeve ulice. Tu je sada zid skretao prema jugu vodeći polukružno na udaljenosti od 30—70 metara od tramvajske pruge sve do polukružnog bastiona, čiji ostaci i danas stoje na terenu. Od tog bastiona zid se zatim okomito spuštao pokraj perifernih zgrada na zapadnom dijelu današnje Tvrđe do obale Drave, odnosno do mjesta, koje je danas udaljeno 50 metara jugozapadno od ugla nogometnog igrališta pokraj Drave. Prema Evlijinim riječima sa dravske strane grad nije bio naročito utvrđivan, već je tu bila podignuta »jedna pro-

sta jednostruka palanka i zid sagrađen od drveta«. Ali ipak, nasuprot pisanju Evlije Čelebije grad je i sa te strane bio djelomično utvrđen i zidovima, a zidovi su vodili pokraj ondašnje obale Drave i poklapaju se većim dijelom sa austrijskom tvrđom. U zidnom plaštu sa južne strane na udaljenosti od 80—120 metara bilo je sagrađeno pet polukružnih bastiona. A također i sa istočne strane stajala su dva, a sa zapadne još jedan bastion. Opseg grada prema Evlijinom računu iznosio je ravno 3000 koraka. Nasuprot već poznatom Evlijinom pretjerivanju iznenađuje, da je ovaj račun možemo reći potpuno točan. Naime, ako se navedeni broj pomnoži sa dužinom koraka od 0,65 metara proizlazi, da se rezultat poklapa s rezultatom premjere terena.

U grad se ulazilo kroz dvije kapije i to Valpovačku i Vukovarsku, odnosno Beogradsku. Valpovačka kapija stajala je gotovo na istom mjestu gdje su nekada bila Valpovačka vrata austrijske tvrđe, odnosno u produžetku Kuhačeve ulice. Kroz tu kapiju dolazilo se inače u podgrađe. Južno od te kapije dao je Filibeli Mustafa-paša utvrditi gradske bedeme, a ostaci tog utvrđenja stoje i danas na terenu (slika 5.). Na istočnoj strani varoši bilo je poveće polukružno utvrđenje i Vukovarska kapija, koja je stajala na početku Kuhačeve ulice i na mjestu današnje ceste za Baranju. Kroz tu kapiju i utvrđenje izlazilo se izvan turskog Osijeka, a isto tako ako bi se iz te kapije išlo prema jugu dolazilo se u podgrađe kroz tako zvanu Čaršijsku kapiju. U neposrednoj blizini ove kapije na rubu opkopa sa desne strane stajala je Kasim-pašina česma. Sve do nedavna ostaci te česme stajali su na terenu, a onda su preneseni u Muzej Slavonije (slika 6.). Ispred tih kapija preko opkopa bili su sagrađeni pokretni drveni mostovi, koje su svako veće gradski stražari dizali i tako zatvarali prilaze gradu. Kapije su bile sagrađene od čvrstih hrastovih i jablanovih greda. Unutar gradskih zidina prema pisanju Evlije Čelebije i ostalih putopisaca bilo je oko 400 kuća sagrađenih od tvrdog materijala i pokrivenih šindrom. Od značajnijih javnih zgrada bila je tu mehkema (sudnica), zatim Kasim-pašina medresa i mekteb, vjerojatno Serdarov i Čehajim sebilj i nekoliko mesdžija od kojih je bio najpoznatiji Kapudanbegov. Što se tiče broja bogomolja i mesdžida Evlija Čelebija fantastično pretjeruje. Ubikacija ovih objekata obzirom na uopćenost izvorne građe potpuno je neizvediva, pa se iz tog razloga i klonimo bilo kakvih tvrdnji, jer bi to ustvari bilo samo prosto nagađanje.

Osim ovih građevina bile su tu još i dvije džamije. Jedna od njih stajala je na mjestu današnjeg Križanićevog trga udaljena od župne crkve sv. Mihajla nekih dvadesetak metara, a sagrađio je Kasim-paša 1558. godine. Ona je imala kvadratičnu osnovicu veličine 25×25 metara. Kube joj je bilo pokriveno plavim olovom, a u predvorju na šest stupova od bijelog mramora stajalo je još sedam kupola pokrivenih također plavim olovom. Njen minaret bio je visok i lijepo izrađen, a stajao je na sredini Križanićevog trga na mjestu gdje se sada nalazi spomenik Ivanu Nepomuku. Prema pisanju Evlije Čelebije bila je to jedna od vanredno lijepih džamija, kakve nije bilo ni na jednoj krajini. U dvorištu ove džamije bio je sahranjen i njen graditelj Kasim-paša, a njegovo olovom prekriveno turbe bilo je sagrađeno na mjestu zgrade broj 3 na Križanićevom

trgu. Po odlasku Turaka džamiju su zaposjeli isusovci i pretvorili u crkvu.²¹⁵ Godine 1725., ili nešto kasnije, džamija je porušena, a zapadno od nje bila je sagrađena župna crkva sv. Mihajla. Vanredno interesantan podatak o toj džamiji nalazi se u spisu gradskog poglavarstva u Osijeku iz 1827. godine (Arhiv u Osijeku, Reg. 832/857, Fasc. 2). Naime, u tom spisu pronađen je prijepis prijepisa dopisa upućenog 20. X. 1725. godine iz Beča od strane Ratnog savjeta feldmaršalu i zapovjedniku Osijeka Josipu Antunu grofu Odoyer, a sadrži slijedeći stavak: »Wenn übrigens Ihre Kais. May. denen Patribus der Societet Jesu zu Essegg die questio-nirte türkesche Moscheen geschenket, so falet ihnen ad hoc principale auch äs daran befindliche Bley qua accessorium eigenthümlich zu, also dass sie hiemit bay Beschaffenheit als proprio unstreitig, und ungehindert zu disponieren haben«.

Prema sadržaju ove stavke možemo dakle sa sigurnošću reći, da je Evlijino saopćenje o olovnom krovu Kasim-pašine džamije nesumnjivo točno. Međutim, što se tiče ubikacije ove džamije na mjestu tvrđavske župne crkve prema ing. Franjetiću i dr. Bösendorferu očito je, da ona ne odgovara točnosti.

Na istočnoj strani varoši u Kuhačevoj ulici na mjestu udaljenom oko 25 metara od ugla Zajčeve ulice stajala je druga džamija. Ona je bila vrlo malena, kvadratične osnove veličine 13×13 metara. Tko je njen graditelj nije poznato, a ne spominje je niti Evlija Čelebija.

O tim džamijama ima nekoliko podataka, koji su za topografiju turskog Osijeka od naročite vrijednosti, čak i iz 30-tih godina 18. stoljeća. Naime, godine 1728. zatražili su građani osječke tvrđe odobrenje od feldmaršala grofa Odoyera da sagrađe školu koju bi vodili isusovci. Grof je spomenutu molbu uz popratni izvještaj odmah proslijedio Ratnom savjetu u Beču. Već 13. XI. 1728. godine šalje Ratni savjet odgovor u kojem pored ostalog stoji i slijedeće: »... , das die von denen P. P. Societatis Jesu zu erbauung der Schull anverlangte Türckhische Moschée sehr klein, baufählig, und ausser der Linia deren Gassen stehe, so ist doch jederzeit der Plaz pro militari nuzlich, und nöthig, mithin zu deme zu conserviren worzur man solchen, nach allen disen Betrachtung bequems zu seyn finden wirdet, welches, wan er einmahl ad manus mortaus gekommen, die Geistlichkeit darauf gebauet und sich vöst gesezet, nicht mehr gehoffet werden kann« (Acta Gener. Command. Militar. Slavonien-sis, Fasc. II., nro 5/9, Državni arhiv, Zagreb).

Negativan odgovor Ratnog savjeta, kao i obrazloženje iz kojih se razloga molba odbija, nije smetao osječkim isusovcima da nastave sa novim traženjima. Tako 1732. godine podnosi isusovački superior u Osijeku Antun Kiffer molbu Ratnom savjetu da im se za gradnju škole dade stara mošeja koja je prislonjena uz njihovu rezidenciju. U vezi sa ovom molbom zatražio je iste godine 15. januara Ratni savjet od feldmaršala Tibliera izvještaj i mišljenje, jer da mu nije poznato da li bi ta gradnja bila štetna i na uštrb fortifikacije, odnosno, kako to stoji doslovno u dopisu »... , und warumben der Pater Antonius Kiffer Missionis Soci: Jesu zu Esseck Superior bey Uns umb verleichung der aldortig an ihr deren Jesuiter Wohnung anstossenden alten Moscheae zu erbauung deren

Schullen anlange; wie nun Uns nicht wissend, ob nicht etwan ein solches der fortification schädlich, und nachteiligen seyn dörfte«. Istog mjeseca poslao je feldmaršal Tiblier traženi izvještaj, a već 4. februara 1732. godine pozivajući se na prethodne dopise i obrazloženja, kao i na citirano pismo od 13. XI. 1728. godine odbija Ratni savjet ponovo molbu osječkih isusovaca (Acta Gener. Command. Militar. Slavoniensis, Fasc. III., nro 1/10; 2/5, Državni arhiv, Zagreb).

Prema sadržaju ovih dopisa nedvojbeno proizlazi, da se prvi podnesak odnosi na džamiju koja je bila vrlo malena, u ruševnom stanju, i da je stajala na mjestu, koje je smetalo pravcu izgradnje ulica, dok se drugi podnesak odnosi na džamiju koja je bila prislonjena uz isusovačku rezidenciju. Za odgovor iz 1728. godine bio je Ratni savjet u Beču vrlo dobro obavješten i točno je znao o kojem se to objektu radi i gdje se on nalazi. Međutim istim informacijama u vezi sa molbom isusovačkog superiora Antuna Kiffera očito se nije mogao poslužiti, jer u protivnom ne bi ni tražio o tom predmetu poseban izvještaj od feldmaršala Tibliera. U citiranom dopisu iz 1732. godine jasno stoji, da Ratnom savjetu nije bilo ništa poznato da li bi ta gradnja spomenute škole na mjestu džamije prislonjene uz isusovačku rezidenciju bila štetna i na uštrb fortifikacije osječke tvrđe. Važno je podvući da je rezidencija osječkih isusovaca sagrađena 1719. godine pokraj Kasim-pašine džamije, a ta je džamija bila najveća u turskom Osijeku, pa se prema tome dopis Ratnog savjeta iz 1728. godine nije ni mogao odnositi na ovu džamiju. Uzmu li se u obzir navedeni momenti očito je i nedvojbeno, da se tu ne radi o jednom te istom objektu, nego zapravo o dvije džamije. Odluka Ratnog savjeta iz 1728. godine po svemu sudeći odnosi se na već prije spomenutu malu džamiju, koja je stajala na uglu Kuhačeve i Zajčeve ulice, a obzirom na njenu lokaciju ona je zaista smetala pravcu planirane izgradnje ulica, dok se odluka iz 1732. godine nesumnjivo odnosi na Kasim-pašinu mošeju. Ovi podaci također nesumnjivo i potvrđuju, da župna crkva sv. Mihajla u tvrđi nije građena na mjestu Kasim-pašine mošeje, jer ona tada još uvijek postoji, makar i u ruševnom stanju, dok je gradnja crkve otpočela već 1725. godine. (A. E. Brlić, Zbirka poviestnih natpisa grada Osieka, p. 56). Pored ostalog ti isti podaci potvrđuju i pouzdanost ovoga plana iz 1688. godine kojim se ovom prilikom služimo za izradu topografije turskog Osijeka. Isto tako neprihvatljiva je pretpostavka, da bi se već prije citirani pasus o maloj mošeji, koja je 1705. godine bila pretvorena u kapelicu sv. Franje Ksavera, odnosio na spomenutu malu džamiju na uglu Kuhačeve i Zajčeve ulice, jer bi u tom slučaju u citiranim dopisima Ratnog savjeta bilo radi pobliže oznake sigurno prije govora o kapelici, a ne o džamiji. Što se tiče ubicacije te kapelice, mišljenja smo, da bi tu kapelicu trebalo prije svega tražiti na mjestu gdje je bilo Kasim-pašino turbe, koje je moglo biti pretvoreno u džamiju, a obzirom na oblik mogao ga je neupućeni pisar nazvati i malom mošejom. Pretpostavka da je mala mošeja stajala iza crkve sv. Mihajla na mjestu stare nedavno porušene barutane nema nikakve osnove.

U neposrednoj blizini Kasim-pašine džamije nalazila se i sahat-kula. Bila je sagrađena na Križanićevom trgu između današnje Daničićeve i Klaićeve ulice na mjestu zgrade koja nosi oznaku broj pet. Spominje se

inače u izvornoj građi prvi put 1571. godine u putopisu Karla Ryma.²¹⁶ Evlija Čelebija ne spominje je nikako, iako o njoj pišu i neki putopisci iza Evlije poput Edwarda Browna i Paula Taffernera.²¹⁷

Prema Evliji Čelebiji srednji grad, odnosno varoš, imala je u svemu šest mahala kako slijede: Kasim-pašina mahala, zatim mahala Begov saraj (dvor), mahala Mehkema, Ambar-mahala, Agina mahala i velika Kujundžijska mahala. U katastarskom defteru iz 1579. godine spominju se u varoši međutim samo tri mahale i to: Mahala careve džamije, mahala mesdžida Kapudan-bega i mahala džamije pokojnog Kasim-paše.²¹⁸ Uporedi li se pak navedeni broj mahala sa nacrtom očito je, da ih je moralo biti i više. Gdje su one bile, odnosno kojim bi makar približno današnjim ulicama mogle odgovarati, teško je reći. Mišljenja smo, da bi Ambar-mahala mogla odgovarati današnjoj Daničićevoj ulici, tim više, što se je ta ulica nekada zvala Opskrbnička. Istog mišljenja bio je i dr. Bösendorfer, pa njegov zaključak u cjelosti prihvaćamo. Velika Kujundžijska mahala mogla je biti jedino glavna ulica, koja je vodila od Valpovačke do Vukovarske kakije, ali ona ne odgovara današnjoj Kuhačevoj ulici, kako je to mislio dr. Bösendorfer. Istina, ta se mahala djelomično samo po pravcu podudara sa Kuhačevom ulicom, ali je ona najvećim dijelom išla južnije, a zatim sjevernije od Kuhačeve ulice. Kasim-pašina mahala bila je izgleda ona ulica, koja je vodila od njegove džamije preko Križanićevog trga prema Kujundžijskoj mahali. Mahala Begov saraj, mišljenja smo, da je ona ulica, koja je išla od Kasim-pašine džamije preko tvrđavske župne crkve do Valpovačke kapije. Važno je podvući, da se na austrijskim tvrđavskih planovima iz 18. stoljeća taj prostor naziva »Burgplatz«, a podignuta kasarna »Burgkaserne«. Što se tiče Mehkema mahale, držimo, da bi se moglo usvojiti mišljenje dr. Bösendorfera, i da bi toj mahali odgovarala današnja Rožmanova ulica i dio Partizanskog trga, gdje je negdje vjerojatno stajala mehkema, odnosno sudnica. Mahala careve džamije upisana u katastarskom defteru iz 1579. godine, čini se, da bi mogla biti ona ulica, koja je vodila od spomenute džamije preko današnje Rožmanove ulice i izbijala na Kujundžijsku mahalalu (vidi nacrt). O ostalim mahalama teško je bilo što pozitivno zaključiti.

Južno i zapadno od Evlijinog srednjeg grada, a iza gradskih bedema prostirala se prostrana varoš, odnosno podgrađe. Ono je također bilo utvrđeno palisadama i opkopima, tako da je pretstavljalo čvrstu palanku. Na jugoistočnoj strani podgrađa utvrđenja su započinjala kod Vukovarske kapije, odakle su vodila preko i pokraj ceste za Baranju sve do ugla današnjeg srednjoškolskog stadiona, gdje je stajao polukružni bastion. Od tog bastiona opkop i palisade skretale su zatim prema jugozapadu idući u ravnoj liniji preko ugla današnje Istarske i ulice Ive-Lole Ribara do zapadnog krila Doma Armije, gdje je stajao također još jedan polukružni bastion. Odatle su utvrđenja vodila ponovo u ravnoj liniji do ugla današnje Drapšinove i ulice Ive-Lole Ribara, odakle su onda skretala prema sjeverozapadu idući pokraj južnog krila Doma narodnog zdravlja, prelazeći zatim preko Zagrebačke ulice, sjeveroistočnog ruba Parka Maršala Tita, bulevara Jugoslavenske Armije, zgrade današnjeg

Đačkog doma tehničke škole i konačno izbijajući iza spomenika Žrtvama fašizma u Parku Kulture, gdje je stajao poveći četverougao ni bastion. Tu je sada utvrđenje skretalo u ravnoj liniji prema sjeveroistoku preko Parka Kulture, odnosno tenis igrališta, i doticalo se glavne aleje, koja vodi do nogometnog igrališta, odakle se zatim pružalo u istočnom pravcu do zapadnog tvrđavskog zida srednjeg grada.

Cjelokupno podgrađe imalo je u opsegu oko 3 kilometra, a od istočne do zapadne strane bilo je dugo nekih 800 metara. Poput varoši i ono je imalo nekoliko kapija i to Čaršijsku, Panadjursku i Valpovačku. Čaršijska kapija stajala je u neposrednoj blizini Vukovarske, pa je valjda iz tog razloga i naziva Evlija Čelebija Vukovarskom kapijom. Na mjestu udaljenom 45 metara od tramvajske pruge, sa lijeve strane od ugla današnje Zagrebačke ulice, a ispred Doma narodnog zdravlja stajala je Panadjurska kapija. Mjesto te kapije odlično je naslutio ing. Franjetić. Prema pisanju Evlija Čelebije bilo je na toj kapiji deset šahi-topova, a njihove topdžije stajale su dan i noć u pripravnosti. Sa zapadne strane podgrađa na mjestu udaljenom 250 metara prema zapadu od sjevernog ugla zgrade, koja stoji na periferiji današnje Tvrđe i 50 metara južno od aleje u Parku Kulture, koja vodi prema nogometnom igralištu, stajala je Valpovačka kapija. Istočno od te kapije prema dravskoj obali bio je i poveći prilaz na Dravu. Pokraj zapadnog tvrđavskog zida dolazilo je iz podgrađa i na glasoviti Sulejmanov most preko Drave. Prilazna kapija mosta stajala je na mjestu udaljenom 40 metara sjeverozapadno od ugla nekadašnje vojne bolnice u Tvrđi i 70 metara od zapadnog ugla nogometnog igrališta. Sa desne strane od mosta na uglu tvrđavskih bedema stajala je čardak-kula, gdje je boravila gradska straža i čuvala prilaz mostu. Od prilazne kapije most je jednim dijelom išao kopnom, a zatim preko ondašnjeg dravskog korita vodio je pontonski most. Prema današnjoj situaciji na terenu, pontonski most stajao je iznad nogometnog igrališta, a na današnju obalu Drave izbijao bi, obzirom na pravac, pedeset metara istočno od zapadnog zida nogometnog igrališta pokraj Drave.

Što se tiče ubikacije mosta dr. Bösendorfer je naslućivao, da je on stajao negdje na ovom prostoru, dok je lokacija mosta u gornjem gradu ing. Franjetića, možemo reći, potpuno proizvoljna. Ako se međutim makar i samo letimično analizira cjelokupni plan turskog Osijeka lako se uočava, da je položaj mosta logički postavljen i da je jedino na tom mjestu trebao i morao biti postavljen.

Prema Evliji Čelebiji bilo je u podgrađu nekih 400 kuća, sagrađenih od drveta i pokrivenih daskom. Teren je bio podvodan pa iz tog razloga nije ni bilo građevina od kamena, a isto tako ni kamene kaldrme. U popisu popisne komisije iz 1697. godine prema izjavi stanovništva međutim stoji zabilježeno, da je tu bilo preko dvije tisuće kuća sagrađenih od drveta i blata.²¹⁹ Još 1555. godine zabilježio je putopisac Hans Derschwan, da se podgrađe sastojalo od samih koliba i prodavaonica.²²⁰ Na osnovu ovih izvještaja, dakle, sigurno je, da je tu prevladavala potpuno drvena arhitektura.

Podgrađe je inače bilo trgovački i poslovni centar turskog Osijeka. Prema pisanju putopisaca i savremenika bilo je tu i nekoliko stotina prodavaonica i zanatlijskih radnji, zatim šest trgovačkih hanova i jedan karavan-saraj. Od značajnijih građevina bila je tu Mustafa-pašina medresa i mekteb, zatim vrlo lijepi olovom pokriveni hamam (kupatilo) i dvije džamije. Jednu od tih džamija sagradio je 1563. godine Mustafa-paša. Ona je bila vrlo svijetla, pokrivena ćeremitom, a imala je kvadratičnu osnovicu veličine 23×23 metra. Stajala je na mjestu udaljenom 80 metara zapadno od ostataka Filibejevog polukružnog bastiona i 100 metara od ugla sjevernog krila Doma narodnog zdravlja u Parku Kulture.

Druga džamija bila je sagrađena na mjestu udaljenom nekih desetak metara od ugla današnje Istarske ulice i stajala je na samoj cesti, odnosno tramvajskoj pruzi, za donji grad. Imala je kvadratičnu osnovicu veličine 19×19 metara. Tko je bio njen graditelj i kada je sagrađena nije poznato.

U blizini Mustafa-pašine džamije kaže Evlija Čelebija, nalazila se i Mustafa-pašina grobnica. Gdje je bila ta grobnica, odnosno na kojem mjestu, iz samog opisa nemoguće je išta saznati. Međutim, godine 1936. prilikom kopanja temelja za zgradu današnjeg Doma narodnog zdravlja 13 metara južno od srednjeg trakta otkopani su temelji neke okrugle zgrade, koja je imala sa strane četiri potporna stupa veličine $0,80 \times 1$ metar (slika 9.). Debljina zidova iznosila je 0,75, a promjer zgrade 7,5 metara. Zidovi su bili saograđeni od opeka i trošnog cementa. Unutar temelja nađena su tri zemljena vrča i jedna zdjelica. Zapadno od ovih temelja u neposrednoj blizini otkrivena je i masovna kosturnica, a naokolo također još i niz pojedinačnih grobova: Pored toga u jugozapadnom smjeru otkopano je gotovo i čitavo groblje u kojem su leševi bili navodno sahranjeni u sjedećem položaju.²²¹ Isto tako prilikom radova 1957. godine sa istočne strane srednjeg trakta Doma narodnog zdravlja otkrivena je još jedna masovna kosturnica.

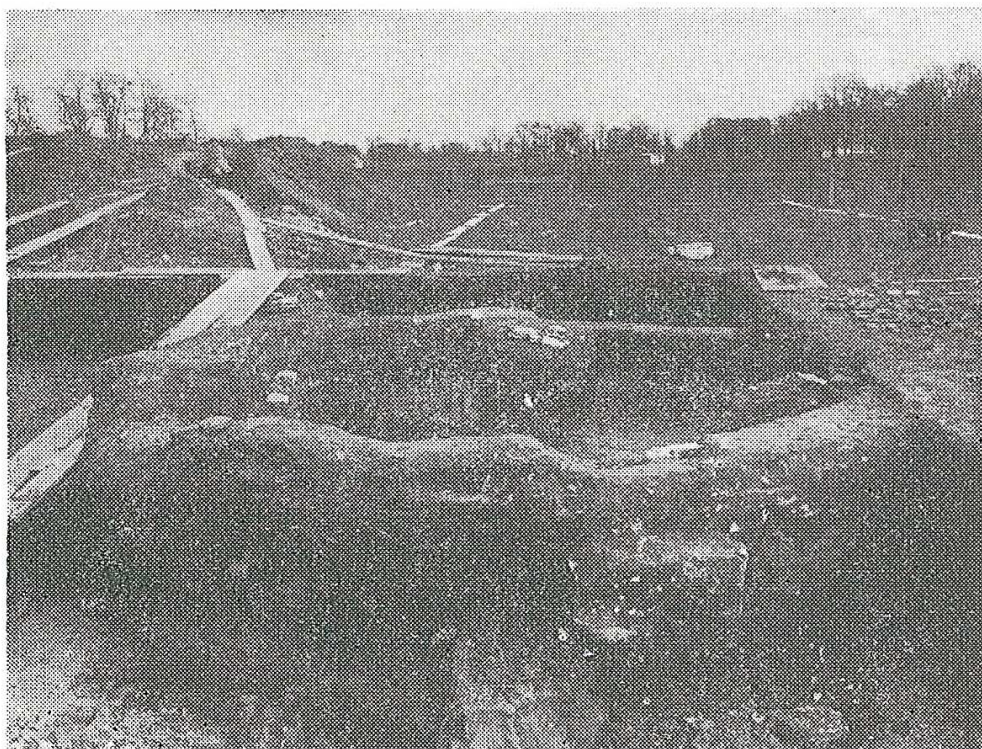
Obzirom na oblik otkopanih temelja zgrade postavlja se naime pitanje, kakvu je ona zapravo imala namjenu. Ako se pak pretpostavi, da je to možda bila džamija, već na prvi pogled ova pretpostavka otpada, jer su dimenzije zgrade i suviše malene za džamiju. Isto tako neprihvatljiva je i pretpostavka, da je to možda bila neka kula, jer nema razloga da bi kula stajala na prostoru gdje je groblje, a pogotovo izvan kompleksa fortifikacija. Obzirom na lokaciju ta je zgrada svakako morala po svojoj funkciji biti vezana za groblje, jer joj u protivnom tu ne bi bilo mjesto. Upravo na osnovu lokacije i njenog oblika, osobito što se tiče dimenzija, držimo, da je ona zapravo grobnica, odnosno turbe i to Mustafa-paše. Evlijina obavijest, da je grobnica stajala »u blizini« Mustafa-pašine džamije ne dolazi s ovim mišljenjem u kontradikciju, jer se udaljenost od nekih 160 metara od džamije može zaista shvatiti kao »u blizini«.

Prema informacijama Evlije Čelebije bilo je u podgrađu svega sedam mahala, ali ih poimence ne navodi. Međutim u katastarskom defteru

iz 1579. godine ubilježena je samo mahala džamije Mustafa-paše,²²² a to je ujedno i jedina do sada poznata mahala u podgrađu.

Već 1567. godine zabilježio je putopisac Marc Antonio Pigafetta, da su u Osijeku ulice radi močvarnog zemljišta potaracane gredama.²²³ Isto pišu i putopisci Paulo Tafferner i Edward Brown,²²⁴ dok Evlija Čelebija primjećuje, da u podgrađu nema kamene kaldrme. Ovo Evlijino saopćenje vrlo je instruktivno, jer se na osnovu njega može sa sigurnošću tvrditi, da je kamena kaldrma postojala jedino u osječkoj varoši, odnosno današnjoj Tvrđi. Bilješke spomenutih pisaca prema tome odnose se isključivo na podgrađe, a to znači, da su tu ulice radi podvodnog tla bile potaracane gredama.

Izvan podgrađa idući kroz Panadjursku kapiju prema jugu smjestilo se glasovito osječko vašarište. Tu je prema pisanju Evlije Čelebije bila sagrađena jedna prilično velika drvena alargo-palata u kojoj su otsjedali mnogi putnici i namjernici. Čitavi sajmišni prostor bio je ispresijecan mnogim stazama, a uz te staze nizalo se do tisuću dućana. Na jednoj



Sl. 9 – Temelji vjerojatno Mustafa-pašine grobnice

strani bile su podignute staje za konje, a na drugoj mejdani za kola. U opsegu imalo je vašarište prema Evlijinom računu 4000 koraka. Ono je zapremalo, kako se čini, prije svega prostor današnjeg Parka Maršala Tita, gdje je vjerojatno negdje stajala spomenuta alargo-palata, zatim dio Beogradske ulice do Gajevog trga, a prema istoku prostor od Beogradske do Keršovanijeve ulice, dok je granicu prema jugu činila današnje Vukovarska ulica. Važno je podvući da su na tom istom, ali nešto užem prostoru, održavani sajmovi tokom 18. i 19., pa čak i prvim decenijama 20. stoljeća.

U blizini spomenutog vašarišta pokraj ceste prema Valpovu stajalo je još i Bajram-babino turbe. Također i na suprotnoj strani grada negdje u baštama pokraj Vukovarske, odnosno Beogradske ceste nalazilo se i Husrev-babino turbe. Međutim, što se tiče ubikacije ovih objekata teško je bilo što pozitivno zaključiti. Ali ipak, unatoč ovoj konstataciji, držimo, da za Husrev-babino turbe postoje neke indicije. Naime, prilikom kopanja temelja 1959. godine za jednu poveću stambenu zgradu na Vijencu Borisa Kidriča, kojoj je fasada okrenuta prema tramvajskoj pruzi, ispod ostataka austrijskih fortifikacija otkopano je preko stotinu grobova. Koliko smo mogli utvrditi svi leševi bili su orijentirani prema istoku, a sahranjeni bez ikakvih grobnih priloga. Sahrana se vršila manje više po nekom sistemu, odnosno na redove, a u nekim grobovima i po više lica jedno iznad drugoga. Po svemu sudeći to je bilo tursko groblje, jer već prije spomenuto groblje kod Panadjurske kapije sigurno nije bilo jedino, osobito unutar naselja, a upravo na tom prostoru, držimo, i treba tražiti Husrev-babino turbe.

Konačno, lokacijom sajmišta i izvedenim pretpostavkama i konstatacijama bila bi, dakle, zaokružena slika o turskom Osijeku. Međutim, ako se povežu u jednu cjelinu svi već prije navedeni topografski rezultati, zaključak je onda slijedeći:

Za sve vrijeme turske okupacije Osijek se dijelio na tri zasebne gradske četvrti, odnosno kaštel, varoš i podgrađe, povezane u jednu urbanističku cjelinu. Na užem gradskom području prema obali Drave, a između današnje Stanivukovićeve i Zajčeve ulice, te iza franjevačke crkve, stajao je kaštel. Zajedno sa Sulejman-hanovom džamijom, on je bio jezgro turskog Osijeka. Izvan ovog područja prostirala se varoš, koja teritorijalno odgovara današnjoj Tvrđi. Ona je bila utvrđena zidovima, bastionima i opkopima. Imala je dvije ulazne kapije, na istočnoj strani Vukovarsku, a na zapadnoj Valpovačku. Od značajnijih građevina bila je tu Kasim-pašina medresa i mekteb, zatim begov saraj (dvor), sudnica, nekoliko mesdžida i sebilja, a na današnjem Križanićevom trgu stajala je sahat-kula i Kasim pašino turbe. Prema zabilješkama putopisaca tu je bilo i do 400 kuća. Varoš se inače dijelila na mahale, od kojih je poimence poznato sedam.

Južno od varoši smjestilo se polukružno podgrađe, utvrđeno palisadama i opkopima. Ono je zapremalo prostor između današnje Tvrđe, ceste za Baranju, ulice Ive-Lole Ribara, zatim dio Parka Maršala Tita i Parka Kulture. Idući pokraj zapadnog varoškog zida dolazilo se iz podgrađa i na glasoviti Sulejmanov most, gdje je stajala prilazna kapija i čardak-kula. Poput varoši i ono je imalo dvije ulazne kapije, na zapadnoj strani Valpovačku, a jugozapadnu Panadjursku, dok se na istočnoj strani podgrađa dolazilo u varoš kroz Čaršijsku kapiju. Prema izvornoj građi ono je bilo zapravo trgovački i poslovni centar turskog Osijeka. Tu se nalazilo šest trgovačkih hanova, jedan karavan-saraj i nekoliko stotina prodavaonica i trgovačkih radnji, dok je kuća sagrađenih od drveta i blata moglo biti oko dvije tisuće. Od važnijih objekata tu je stajao olovom pokriveni haman, Kasim-pašina česma, zatim Mustafa-pašina medresa i mekteb, a lijevo od Panadjurske kapije, na mjestu današnjeg

Doma narodnog zdravlja, nalazila se i grobnica Mustafa-paše, a oko nje groblje. Koliko je bilo u podgrađu mahala, iako Evlija Čelebija navodi sedam, točno se zapravo ne zna, a poznata je jedino mahala džamije Mustafa-paše.

Na teritoriju turskog Osijeka bilo je ukupno pet džamija. Tri su postojale već šesdesetih godina 16. stoljeća, dok su ostale sagrađene kasnije. Najstarija od njih bila je džamija Sulejman-hana, a stajala je neposredno uz kaštel na mjestu današnje franjevačke crkve. U varoši su bile dvije — Kasim-pašina na današnjem Križanićevom trgu, i druga, vrlo malena, na početku Kuhačeve ulice —, a u podgrađu Mustafa-pašina i džamija za koju također nije poznato kada je sagrađena i tko je njen graditelj.

Izvan podgrađa, južno i jugozapadno od Panadjurske kapije, na prostoru današnjeg Parka Maršala Tita, Keršovanijeve, Zagrebačke i Drapšinove, a sve do Vukovarske ulice smjestilo se prostrano i glasovito osječko vašarište. Negdje na tom prostoru bila je sagrađena povećća drvena alargo-palata, a u sajmene dane podizalo se tu i nekoliko stotina prodavaonica. Zapadno od vašarišta, pokraj Valpovačkog drumca stajalo je Bajram-babino turbe, a na istočnoj strani od podgrađa na današnjem Vijencu Borisa Kidriča nalazilo se još jedno groblje i Husrev-babino turbe.

Odmah po oslobođenju pod konac 17. i početkom 18. stoljeća Osijek je mijenjao svoj izgled. Ubrzo nestaje kaštela, a zatim i podgrađa, naime, formira se gornji i donji grad. Austrijske vlasti izgrađuju novu tvrđu, ali uz veće ili manje preinake ipak zadržavaju urbanističku koncepciju turske varoši, koju možemo pratiti sve do naših dana.

II.

SULEJMANOV MOST

Tokom XVI. i XVII. stoljeća glasoviti Sulejmanov most u Osijeku važio je poput nekog svjetskog čuda, a zahvaljujući upravo njemu bio je na daleko poznat i Osijek. Još za postojanja, gradnja i veličina tog mosta bila je legendarna. Oko njega ispredene su mnoge fantastične priče, a brojni bakropisci dajući maha razigranoj mašti stvorili su još fantastičnije crteže. Pothvat Nikole Zrinskoga 1664. godine značio je novi poticaj stvaralačkoj fantaziji, a s tim završava i ujedno započinje nova faza njegovog postojanja. Obzirom na ogromnu stratešku i komunikacionu važnost sudbina tog mosta najuže je povezana sa historijom turskog Osijeka.

Na osnovu već prije citiranih podataka utvrdili smo, da je taj most sagrađen 1566. a nikako 1526. godine kako to drži dr. Matasović. Pored toga, što se tiče lokacije tog mosta konstatirali smo, da bi on, obzirom na pravac, ulazio u današnje korito Drave nekih pedeset metara istočno od zapadnog rubnog zida nogometnog igrališta pokraj Drave.

Utvrđivanjem ovih činjenica međutim nije riješena i cjelokupna problematika vezana za most. Prije svega, tu je pitanje kako je on izgledao, kakve su bile na njemu naprave, da li je sagrađen u pravoj liniji i kojim je pravcem vodio prema Dardi.

U vezi sa ovim pitanjima dr. Matasović zaključuje slijedeće: »Ni točno pružanje, ni gornje naprave ne mogu se pouzdano utvrditi. Najvjerojatnije je, da je osječki most išao u pravoj liniji do Darde«. ²²⁵

Poput dr. Matasovića, a oslanjajući se na Kollera i Pavla Esterhaszya o mostu piše i dr. Bösendorfer. On kaže: »Mnoge suvremene slike prikazuju nam most zmijoliko misleći očito, da su Turci gradeći u močvari tražili poviša i suhija mjesta u njoj. Ali ovo je slika po fantaziji. Već Koller spominje u svojim Prolegomena, da je most bio ravan i da je vodio od Osijeka ravnom crtom sve do jedne ulice varoša Darde, koji je ležao istočno od tvrđe u Dardi. To potvrđuje i Esterhazy, koji je bio u vojsci Zrinskovoj, kada je most zapaljen, kao i ostaci stupova, koje se danas nalaze u močvari. Most ovaj bio je dvanajst koračaja širok i 8335 metara dugačak. Po izjavi Pavla Esterhazyja bila je to divna građevina, koja je počivala na osam orijaških stupova. Debele hrastove grede, koje su položene bile na mostu, tako su na gusto bile stisnute, da se niti pali novac nije mogao provući pod most«. ²²⁶

Već 1610. godine na šablonskom nacrtu turskog Osijeka most je prikazan u ravnoj liniji do Darde, dok je tada na Dravi bio pontonski most.

Slično ovom nacrtu prikazan je most u ravnoj liniji i na prigodnim lecima, zatim kod Edwarda Browna, Sempliciana Bizozeria, Ercole Scale, Wagnera, Boetia i drugih. Upoređujući sve te crteže, iako se oni međusobno mnogo razlikuju, već na prvi pogled lako se uočava, da im je kao zajednička karakteristika prikazivanje mosta na Dravi uvijek na pontonima. Međutim, osim ovih crteža, koji prikazuju most u ravnoj liniji, poznati su također i crteži na kojima je most prikazan i zmijoliko, odnosno u savijenoj liniji.

Radi lakšeg osvjetljavanja i rasčiščavanja već prije nabačenih pitanja potrebno je osvrnuti se i na zapise markantnijih putopisaca, koji su tokom XVII. stoljeća prešli preko tog mosta.

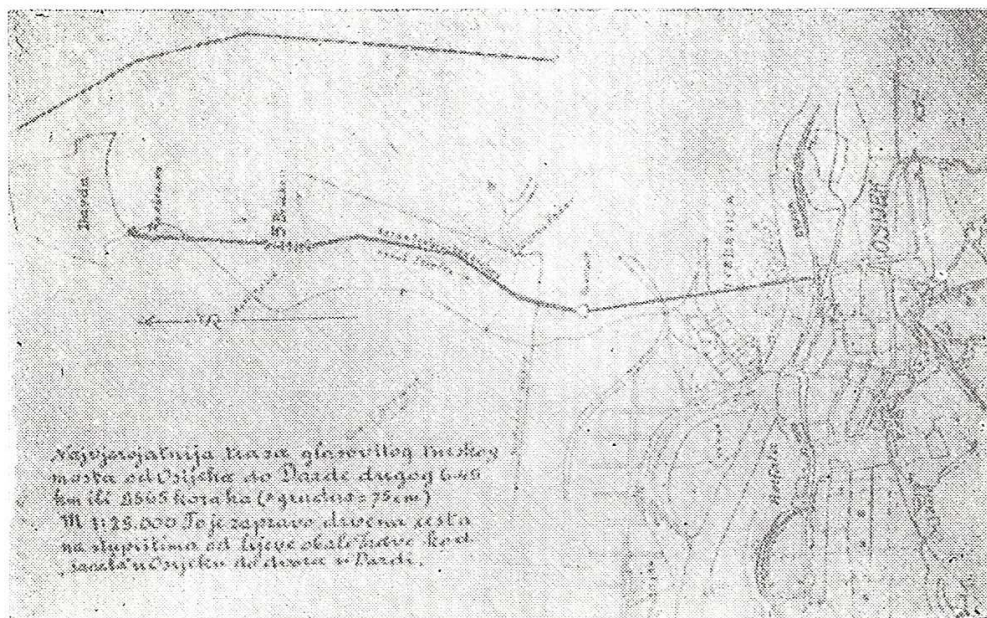
Godine 1664. prolazeći kroz Osijek piše Evlija Čelebija, da je most sagrađen od debelih hrastovih greda, a na sredini mosta stajali su drveni kiosci za odmaranje putnika i prolaznika. Nekih desetak koraka od tih kioska most je bio pokretljiv, tako, da se naveče taj dio dizao na točak i zatvarali se prilazi mostu. Tu je boravila gradska posada i ubirala od trgovaca mostarinu. Sa obje strane mosta stajala je drvena ograda, a most je bio toliko širok, da su se dvojica kola mogla lagano mimoći. ²²⁷

Pored ovog mosta, koji je vodio preko baranjskih močvara osvrće se međutim Evlija posebno na most preko Drave podno Osijeka, o kojem doslovno piše slijedeće: »Na mjestu gdje ova rijeka protiče ispod grada (Osijeka — M. I.) nalazi se ravno četrdeset lađa koje su povezane jedna za drugu gvozdenim lancima. Na tih četrdeset lađa podignut je jak drveni most; dug je sto šezdeset koraka, a nalazi se na tijesnom bogazu. Sa obe

strane mosta nalaze se čvrste i utvrđene kapije. Čuvari, pasvandžije i stražari svako veče vežu gvozdanim lancima dvije tulumbar-lađe koje se nalaze na sredini mosta. Oni tu drže stražu naizmjenično sve do zore, tako da ni ptica ne može preletiti, da ni orao ni soko ne može proći.²²⁸

Neposredno iza Evlije Čelebije prošao je kroz Osijek i jezuita Paulo Tafferner. Tom prilikom pribilježio je i on nekoliko redaka o mostu. On kaže, da je most dug dobrih pola sata hoda, a nedaleko njega vide se i ruševine starog mosta kojega je spalio Nikola Zrinski.²²⁹

Nekoliko godina kasnije, odnosno 1669., prešao je preko tog mosta i dr. Edward Brown. Vodeći brižljivo dnevnik, on piše, da je most dug bar pet milja, a na distanci od četvrt milje podignuta je na mostu po jedna kula. Sa obje strane most ima lijepu ogradu, leži na velikim balvanima, kojih ima po devet ili deset u jednom redu. Most je inače poslije paljenja 1664. godine ponovo sagrađen, ali ne na istom mjestu nego nešto dalje.²³⁰

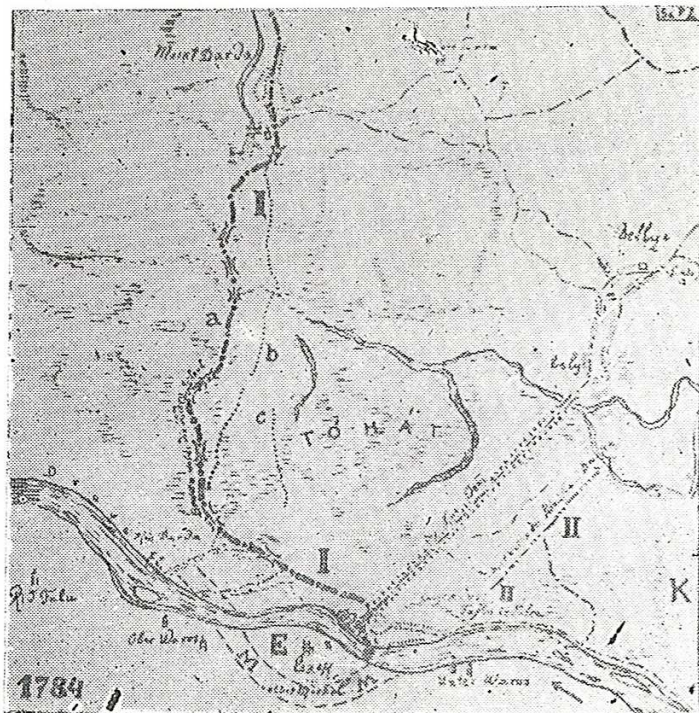


Sl. 10 — Trasa osječkog mosta prema ing. Franjetiću

Pored dr. Matasovića i dr. Bösendorfera problemom ovog glasovitog mosta pozabavio se svojevremeno i hidroiženjer Radoslav Franjetić. Na osnovu karte terena iz 1798. godine, zatim terenskih istraživanja uz pomoć hidrotehničara Ludwiga Schwagera iz Darde i izvorne građe izradio je on situacioni plan mosta (slika 10.). Prema tom planu najvjerojatnija trasa mosta išla je ovom linijom:

Između Radićeve i Beogradske ulice most je ulazio u Dravu vodeći odatle u ravnoj liniji preko istočnog dijela Tvrđavice (Kis Darda), zatim »Carskih Livada« do bare zvane »Pechtlloch«, koja se nalazi nekih 1500 metara sjeverno od Tvrđavice. Od te bare most je skretao u ravnoj liniji prema sjeveroistoku prelazeći preko sadašnjeg nasipa na mjestu koje je udaljeno nekih 325 metara istočno od današnjeg poljskog kolnog puta i

produžujući odatle sve do kanala »Barbara« na udaljenosti od nekih 320 metara od ustave »Vardar« sa zapadne strane. Tu je most još više skretao prema sjeveroistoku idući na udaljenosti od 25 do 50 metara od starog kanala »Serečan«. Nekih 500 metara južno od starog nasipa most je sada ponovo skretao prema sjeveru sjekući kanal »Serečen« i produžujući odatle u ravnoj liniji do starog nasipa i ulazeći gotovo u njegov ugao koji on formira na terenu. Na tom mjestu postavlja ing. Franjetić pet međusobno povezanih mostova, odakle je most vodio u ravnoj liniji preko istočnog dijela pustare »Pajta«, prelazeći na udaljenosti od nekih 250 metara ponovo jedan most (Rostbrücke) i izbijajući u Dardi kod dvorca Schaumburg-Lippe. Cjelokupna njegova dužina iznosila je 6,45 kilometara, odnosno 8565 koraka. Prema mišljenju ing. Franjetića taj most bila je zapravo drvena cesta na stupištima.



Sl. 11 — Karta iz 1784. g. sa ucrtanom trasom mosta

U novije vrijeme problemom mosta pozabavio se i mađarski historičar Szábo Pál Zoltán. Pri istraživanju poslužio se on prije svega kartom terena iz 1784. godine na kojoj je ucrtan pravac mosta (slika 11.), zatim rezultatima ing. Franjetića, kojih istina nigdje ne spominje, i usmenim informacijama dobivenim od dr. Bösendorfera. Uz pomoć već prije spomenutog Ludwiga Schwagera obišao je Szábo teren i otkrio ostatke mosta, odnosno stupove na kojima je stajao most, a zatim i uzvisine na današnjem kolnom putu, koje daju naslućivati njegov pravac. Prema rezultatima ovih istraživanja most je išao ovom linijom:

Negdje na zapadnoj strani od današnje ceste za Bilje započinjao je most, vodeći odatle preko današnjeg poljskog kolnog puta ravno do Tvrđavice, odakle je skretao prema sjeveru, zavijajući jednim dijelom prema

sjeveroistoku, a zatim ponovo prema sjeveru sve do Darde. Ovu trasu međutim Szábo smatra za stariju verziju, odnosno prije paljenja 1664. godine, dok su Turci novi most sagradili na drugom mjestu. Taj novosagrađeni most ulazio je u Dravu u gornjem gradu odakle je išao u ravnoj liniji do Tvrđavice, a zatim do Darde, te je prema mišljenju Száboa zapravo bio mnogo kraći nego stara verzija.²³¹

Ocijene li se međutim rezultati istraživanja Száboa potrebno je prije svega podvući, da se oni uglavnom poklapaju sa rezultatima ing. Franjetića, osobito što se tiče lokacije mosta u gornjem gradu. Naime,



Sl. 12 — Karta iz 1798. g. sa ucrtanim ostacima mosta

izgleda, da se Szabo u potpunosti i poveo za Franjetićem. Pored toga, upoređujući kartu iz 1784., koja je Szabou poslužila kao predložak, sa kartom iz 1798. godine koja se nalazi u Historijskom arhivu u Osijeku,

i Franjetećevim nacrtom, oćito je, da se one što se tiće pravca mosta međusobno u cjelosti poklapaju. Dok je na karti iz 1784. pravac mosta oznaćen natpisom »Bruken welche die Türken erbaut«, na karti iz 1798. godine stoji, iako netoćne datacije, natpis »Vestigia viae, seu aggeris, per Sulimanum turcarum imperatorem, anno 1526 erecti« (slika 12.). Prema ovim natpisima, dakle, nesumnjivo je, da su ostaci mosta tada još tako bili oćiti na terenu, da su zapravo ćinili granicu između vlastelinstva Darda i Belje. A obzirom da su ti ostaci bili još tako vidni, postavlja se onda pitanje, koju zapravo verziju oni pretstavljaju, odnosno, da li je to most prije ili poslije paljenja 1664. godine. Već po prirodi stvari bio bi naime logićniji upravo obrnuti zaključak od Száboa, odnosno, da su to ostaci novog, a ne starog mosta. Uzme li se pored toga u obzir, da 1664. godine nije Nikola Zrinski spalio ćitavi most, nego samo njegov jedan dio, postavlja se onda i pitanje, da li je pravac starog mosta pretrpio tako velike korekture, da bi se u cjelosti razlikovao od novog mosta. Po svemu sudeći, izgleda, da su i Franjeteć i Szábo pri istraćivanju ovaj moment potpuno ispustili iz vida. Međutim, kako most nije 1664. godine ćitav spaljen, nego djelomićno, to znaći, da su ga Turci djelomićno i popravljali, odnosno, da je samo djelomićno i mijenjao trasu, koja je prema već citiranim piscima nalazila u neposrednoj blizini stare trase. Naime, bilo bi upravo neshvatljivo kada je već najveći dio mosta ostao poštećen od razaranja, da bi Turci gradili potpuno novi most u punoj dućini. Polazeći od ove pretpostavke, a oslanjajući se pored toga i na ostale momente, slijedi dakle zaključak, da su ostaci mosta ucrtani na karti iz 1784. i 1798. godine zapravo ostaci i starog i novosagraćenog mosta. Na osnovu pak ovog zaključka slijedi i zaključak, da je Franjetećeva i Szábo-ova lokacija mosta u gornjem gradu potpuno proizvoljna, tim više, ako se sigurno zna, da je most ulazio u Dravu na zapadnom rubu turske osjećke tvrće, a gornjeg grada u to vrijeme nije ni bilo. Ubikacija mosta na ovom mjestu ne samo da ne dolazi u koliziju sa ucrtanom trasom, nego se upravo s njom i poklapa. Isto tako, iz analize spomenutih, kao i ostalih karata terena (specialkarte), a pored toga i posebnog reambuliranja ovoga terena, nasuprot tvrćenju dr. Bösendorfera, oćito je, da su Turci prilikom gradnje mosta birali upravo najpogodniji teren i da su itekako vodili raćuna o njegovoj lokaciji koristeći konfiguraciju tla i izbjegavajući što je bilo više moguće veće moćvare. Ne samo to, nego ucrtana trasa mosta nesumnjivo i dokazuje, da taj most nije vodio do Darde u ravnoj, nego zapravo u blago savijenoj liniji. Istina, kod prolaznika, obzirom na dućinu, most je izgledao ravan. Oni crteži, koji prikazuju taj most u serpentinama, rezultat su nesumnjivo pretjerane fantazije, ali se oni ipak bar u osnovi podudaraju sa stvarnim stanjem.

O samim napravama na to mostu citirani opisi Evlije Ćelebije i dr. Edwarda Browna slaću se u potpunosti, da je on imao sa obje strane drvenu ogradu, a pored toga još i tornjeve, zapravo ćardak-kule. Postojanje ograde nametala je nesumnjivo već sama funkcija mosta, a u protivnom, bilo bi upravo neshvatljivo, a da se i ne govori o opasnostima, koje iz toga proizlaze, da je most bio bez ograde. Obzirom na njegovu dućinu i na ogromnu komunikacionu i stratećku vaćnost, postojanje ćardak-kula

bilo je već samo po sebi razumljivo. U prvom redu njihovo postojanje diktirao je prije svega strateški momenat, a Turci su taj momenat itekako dobro shvatili, osobito ako se zna da je već 1618. godine stalna posada mosta brojila 31 lice, koja su primala dnevno 202 akče plaće.²³² Ali ipak, bez obzira na ove momente, postavlja se pitanje, da li je taj most imao ogradu i čardak-kule i prije paljenja, jer citirani podaci i o drvenoj ogradi i o čardak-kulama datiraju poslije građenja novog mosta. U vezi sa ovim pitanjem, a bez posebnog dokazivanja, mišljenja smo, da se već iz same funkcionalnosti i ograde i čardak-kula dade zaključiti, da su one nesumnjivo morale postojati i prije paljenja mosta. Ne samo to, nego upravo držimo, da su Turci, poučeni skupo plaćenim iskustvom, prilikom obnove mosta, radi boljeg osiguranja sagradili i veći broj novih čardak-kula.

Iz Evlijinog opisa pored ostalog saznajemo, da je taj most na jednom dijelu bio i pokretljiv, ali o tome nažalost teško je bilo što pozitivno utvrditi, te ostaje jedino, da se povjeruje u istinitost Evlijinog saopćenja.

Širina mosta iznosila je prema pisanju većine pisaca 14 lakata, dok jedino Boethio kaže, da je most bio širok više od 17 lakata. Navedene brojke nesumnjivo su pretjerane, tim više, što dužina lakta varira od 54,73 do 83,3 cm. Međutim, ako se u ovom slučaju uzme i najmanja dužina lakta, tj. frankfurtski lakat od 54,73 cm. i pomnoži sa navedenim brojem izlazi, da je most bio širok čak 7,66 metara. Pretjeranost ovog i najskromnijeg računa još više je uočljiva ako se uzme u obzir Evlijin opis mosta. Naime, on doslovno piše slijedeće: »Kada se na tome mostu susretnu dvojica kola jedna prema drugima, onda se pješaci sklanjaju na rub, a kola komotno prolaze jedna pored drugih«. ²³³ Prema ovom zapisu zaključujemo, da taj most vjerojatno nije bio širi od nekih 5,5 metara, ako ne čak i nešto užo.

Također i što se tiče dužine mosta većina pisaca kažu, da je most bio dug 8.565 koraka. Istina, neki od njih očito i pretjeruju. Tako Prandtsteter piše, da je most bio dug 12.000 koraka ili jednu dobru njemačku milju.²³⁴ Međutim, u nastojanju da bi makar približno dobio dužinu mosta u kilometrima pretvorio je ing. Franjetić brojku od 8.565 koraka u kilometre računajući korak 0,75 metara. Prema tom računu dužina mosta iznosila je 6,45 kilometara. Ali ipak, i uz najbolju volju ni ova računica nije točna. Naime, već sama dužina mosta, odnosno trase, kojeg ing. Franjetić stavlja u gornji grad, iznosi nešto više od navedenog broja. A uzme li se u obzir da Franjetićeva lokacija nije točna, onda je tim razumljivije, da je taj most morao biti duži. Pored ostalog i sama udaljenost između osječke Tvrđe i Darde računa li se samo zračnom linijom iznosi više od 6,5 kilometara. Obzirom na lokaciju mosta i poznavanje ovog terena, a pridržavajući se trase ing. Franjetića jer je ona vjerojatno najtočnija, prema našem skromnom računu držimo, da je most bio dug oko 7,3 kilometara. Međutim, dodaju li se ovom računu još i prilazi i pontonski most na Dravi cjelokupna dužina mosta iznosila je oko 8 kilometara.

U vezi sa ovim mostom vanredno je interesantna također i bilješka historičara Kantemira. Između ostalog on piše, da je princ Ludovik Ba-

denski spalio ostatke ovoga mosta, koje su zapalili sami Turci, a pored toga i ostale mostove, koje su bili Turci sagradili preko Drave.²³⁵ O tim mostovima nažalost za sada nema nikakvih vijesti. Ali ipak, iako o tim mostovima nema nikakvih podataka držimo, da se navedena Kantemirova bilješka upravo odnosi na ovaj most. Naime, već prije spomenuli smo, da je ing. Franjetić smatrao Sulejmanov most zapravo za drvenu cestu na stupištima. Ovo Franjetićevo mišljenje međutim nije bez osnova. Glagoljski izvor o mostu kaže doslovno slijedeće: »... a jest načinjan na jednu milju zemlje a dužinu po sinokošah i blatah i potocih...«²³⁶ Prema ucrtanoj trasi mosta na karti terena iz 1784., a osobito iz 1798. godine nesumnjivo je, da je most najvećim dijelom vodio preko relativno suhog tla, ili pak preko onih dijelova koji su samo povremeno plavljeni zavisno od godišnjeg doba. Isto tako, most je prelazio i preko bara u kojima je bilo stalno vode, pa je na tim mjestima most funkcionirao zaista kao most. Takvih mostova, koji su bili organski dio mosta kao cjeline, ucrtao je ing. Franjetić ukupno šest, ali je nesumnjivo, da je takav most morao postojati i preko bare zvane »Pechtlloch«. Međutim, kako su na tim mjestima morali postojati zaista mostovi, mišljenja smo, da su upravo oni, ti ostali mostovi preko Drave, koje spominje Kantemir.

Konačno, na osnovu cjelokupne materije i postavljenih konstatacija i zaključaka, zatim citiranih pisaca i putopisaca možemo, dakle, o mostu zaključiti slijedeće:

Glasoviti most sultana Sulejmana II. preko baranjskih močvara od Osijeka do Darde sagrađen je 1566. godine. Cjelokupna njegova dužina iznosila je oko 8 kilometara, a širina do 5,5 metara. Sa obje strane imao je drvenu ogradu, a na određenoj udaljenosti stajale su čardak-kule, gdje je bila smještena straža. Od Osijeka do Darde most je vodio u blago savijenoj liniji, a bio je sagrađen od masivnih hrastovih greda. Na Dravi, podno Osijeka, nije bilo stalnog mosta, nego je stajao pontonski most. Iz turskog Osijeka mostu se prilazilo iz podgrađa. Na mjestu udaljenom nekih 40 metara sjeverozapadno od ugla nekadašnje vojne bolnice u Tvrdi stajala je njegova ulazna kapija (vidi nacrt). Idući odatle preko prilazne rampe stizalo se na pontonski most, koji je obzirom na ondašnje korito Drave stajao iznad nogometnog igrališta, a na današnju obalu Drave izbijao bi nekih 50 metara istočno od zapadnog rubnog zida nogometnog igrališta pokraj Drave. Kada se prešlo preko pontona most je izlazio na lijevu obalu Drave na mjestu udaljenom nekih 650 metara uzvodno od starog, danas porušenog, kolnog mosta. Odatle je zatim most vodio u ravnoj liniji do poljskog kolnog puta, odnosno do mjesta udaljenog oko 700 metara od današnje ceste za Bilje. Tu je sada skretao prema sjeverozapadu idući preko trase kolnog puta u ravnoj liniji do istočnog ruba Tvrdavice, a zatim dalje pravcem prema nacrtu ing. Franjetića sve do Darde i izbijajući kod dvorca Schaumburg-Lippe. Obzirom na teren most je najvećim dijelom vodio preko relativno suhog tla, osim onih mjesta gdje je prelazio i preko stalnih voda i baruština i gdje je zaista funkcionirao kao most. Ta kolosalna građevina bila je, moglo bi se reći, zapravo drvena cesta na stupištima. Provala Nikole Zrinskog 1664. godine nije bitno utjecala

na njegov pravac, jer su Turci u neposrednoj blizini stare trase sagradili one dijelove mosta, koji su stradali u požaru.

Održavanje ove ogromne građevine nesumnjivo je zadavalo Turcima mnogo brige. Osim već citiranog broja stalne straže poznato je na osnovu popisa popisnih komisija iz 1697. 1702. godine, da su i stanovnici Retfale morali davati stražu, a ne samo to, nego održavati i popravljati most.²³⁷

Rušenjem i potpunim uništenjem ovog nekada tako glasovitog mosta, koji je punih 120 godina bio jedan od najvažnijih prometnih objekata ovog dijela turskog carstva, zadan je Osijeku presudan udarac. Tek gotovo sto godina kasnije iza gradnje jozefinske ceste Osijek—Bilje, počeo je Osijek ponovo da se ekonomski brže i snažnije razvija.

III

SAJMOVI

Glasoviti osječki sajam spominje se prvi put u historijskim izvorima 1608. godine. Tajnik carskog poslanika Adama Herbersteina, Maksimilijan Prandtstetter, na povratku iz Carigrada piše, da je osječko sajmište vrlo veliko i utvrđeno poput palanke, gdje se u sajmene dane prodaje vino i sve ostale vrsti živeža.²³⁸ Putopisac Evlija Čelebija u potpunosti se slaže sa Prandtstetterom da je osječko sajmište sagrađeno poput palanke i piše, da je ono zadužbina Ibrahim-paše osvojitelja Kanjiže.²³⁹ Obzirom da je Ibrahim-paša 1600. godine osvojio Kanjižu, a već slijedeće godine umro,²⁴⁰ nesumnjivo je, da je osječko sajmište bilo sagrađeno prije toga datuma, odnosno pod konac XVI. stoljeća. Ovim zaključkom međutim, ne želimo reći, da od tog vremena upravo i datira osječki sajam. Naime, mišljenja smo, da je spomenuti Ibrahim-paša tada vjerojatno samo dao urediti sajmišni prostor i sagraditi poveću drvenu zgradu, alargo-palatu, koju spominje Evlija Čelebija, gdje su odsjedali trgovci i izlagali svoju robu, dok je sajmište postojalo de facto i prije. Što se tiče začetaka sajma njih svakako treba tražiti još ranije, odnosno, negdje iza gradnje glasovitog Sulejmanovog mosta. A upravo i zahvaljujući tom mostu mogao je osječki sajam i dobiti tako značajnu ulogu i razviti se do te mjere, da je bio jedan od najznačajnijih sajmova ovog dijela turskog carstva. Gotovo kroz puna dva stoljeća preko tog trgovačkog puta odvijala se trgovina između Turske i Zapadne Evrope. Ne samo to, nego je tim putem prodirala i sukobljavala se robnonovčana privreda Zapada sa naturalnom proizvodnjom spahijsko-timarskog sistema turskog carstva.

Prema pisanju Evlije Čelebije dolazili su na taj sajam trgovci iz Turske, Arabije, Perzije i ostalih krajeva svijeta,²⁴¹ odnosno iz svih dijelova ogromne Otomanske Imperije. Slično piše i Girolama Brusioni, pa kaže, da preko Sulejmanovog mosta ide trgovina iz Kanjiže i Budima do Osijeka, gdje se održava vrlo veliki sajam, na koji se dovozi također i roba iz ostalih krajeva Madjarske, Hrvatske i Turske.²⁴²

Sajam je prema opisu Bartola Kašića i Evlije Čelebije zaista bio vrlo imponozantan. Tu je bilo svake vrste robe dovezene iz svih dijelova turskog carstva. Pored domaćih proizvoda što ih je pružala Slavonija i susjedne joj pokrajine na sajmu se prodaju orijentalne tkanine, svila, razne mirodije, živež, kava, vino, žito, kujundžijski proizvodi i stotine drugih sitnica. Tu se također naveliko prodaje i kupuje stoka i svi štočarski proizvodi. Bilo je tu čak i vrlo skupocjene robe što ju je uopće mogao pružiti Orijent. Zajedno sa stotinama i tisućama trgovaca bilo je tu i more svijeta iz čitave Slavonije, Bosne, Madjarske i susjednih zemalja. Već uoči sajma stizale su u Osijek čitave karavane deva, konja i ostale zaprežne stoke na kojima je dogonjena roba. Tu su također i dubrovački trgovci, koji su donosili luksuznu robu sa Istoka i Zapada. Istovremeno stizali su u Osijek i brojni trgovci iz Zapadne Evrope, nudeći na prodaju kvalitetne proizvode zapadnoevropskih zemalja i manufaktura. A da bi i trgovci i kupci bili sigurni od razbojničkih prepada osigurao je požeški paša sajam odredima vojske. Ukratko rečeno Osijek je tih dana bio poput Babilona.

Iako je sajam bio zaista vrlo velik, ipak mislimo, da Evlija Čelebija pretjeruje, kada kaže da je u vrijeme sajma stizalo u Osijek preko sto tisuća trgovaca. Međutim, uzme li se u obzir samo i deseti dio navedene sume, bio je taj broj još uvijek vrlo imponozantan.

Sajam je prema Kašiću trajao osam dana, a započinjao je 23. aprila, odnosno na Jurjevo.²⁴³ S tim se u cijelosti slaže i Evlijin izvještaj, ali Evlija piše, da je sajam trajao punih četrdeset dana, a održavao se jedamput godišnje.²⁴⁴ Obzirom da je Evlija vrlo često sklon pretjerivanju, mišljenja smo, da Kašićeva obavijest zaslužuje povjerenje, više odgovara stvarnosti i da je sajam stvarno trajao tjedan dana. Međutim, što se tiče Evlijine konstatacije, da se sajam održavao jedamput godišnje, očito je, da Evlija dolazi u kontradikciju. Naime, on piše doslovno slijedeće: »Ovdje uproleće u doba trešanja i ujesen dođe preko stotinu hiljada trgovaca importnom robom iz Turske, Arabije, Perzije i ostalih krajeva svijeta.«²⁴⁵

Prema ovom pasusu, dakle, posve je jasno, da Evlija pobija vlastitu tvrdnju i da se sajam nije održavao samo jedamput godišnje. Naime, posve je sigurno, da ujesen ne bi dolazili u Osijek trgovci iz svih dijelova turskog carstva, ako se tu nije de facto održavao jesenji sajam. U koje se vrijeme taj sajam održavao za sada nemamo nikakvih makar i indirektnih podataka. Iz Kašićevog opisa osječčkog sajma u vezi s ovim pitanjem nemoguće je bilo što pozitivno zaključiti, jer se njegov opis isključivo odnosi samo na proljetni sajam, odnosno jurjevski.

U vezi sa osječkim sajmom neobično je važan također i slijedeći podatak. Godine 1642. desetog juna piše crkvena općina Vaška sv. Martin zagrebačkom biskupu radi podavanja doslovno slijedeće: »Nego milostivi gospodine ovo ide Ilijino i onda hoćemo na osečkom pazaru vzeti i kupiti i hoćemo donesti lepo pošteno...«.²⁴⁶ Na osnovu ovog podatka, dakle, nesumnjivo je, da se u Osijeku tada održavao sajam osim u proljeće i u jesen također i ljeti i to 20. jula, odnosno na Ilinje. Da su odr-

žavana upravo tri sajma potvrđuje također i bilješka Petra Nikolića iz 1660. godine u kojoj stoji doslovno slijedeći pasus: »... in ipsa parochia (Carascevo — M. I.) est opidum Oszik seu olium Oszek, ubi nundinarum est aggregatio tribus vicibus in anno.«²⁴⁷

Prema citiranim podacima o osječkom sajmu za vrijeme turske okupacije potrebno je, dakle, prije svega govoriti o sajmovima, a ne o sajmu. Za prva dva sajma jasno je, i točno se zna, kada su oni započinjali, dok za jesenji sajam pitanje ostaje otvoreno. Obzirom na sazrijevanje plodina, mišljenja smo, da je jesenji sajam, možda, započinjao 29. septembra, odnosno na Miholje. Od tih sajмова sigurno je jedan bio i godišnji, pa pretpostavljamo, da je to mogao upravo biti i jesenji, odnosno možda miholjski sajam.

Ti glasoviti osječki sajmovi održavali su se vjerojatno sve do 1683. godine, naime do rata između Austrije i Turske. Poslije tog vremena kroz dugi niz godina ratnih pustošenja i opće nesigurnosti komunikacija zadan je smrtni udarac osječkim sajmovima. U vojnim operacijama stradao je prevažni Sulejmanov most, a po istjerivanju Turaka našao se Osijek izvan nekadašnjeg glavnog trgovačkog puta. Na njegovim sajmovima ne će se više pojavljivati karavane deva, trgovci iz udaljene Arabije i Perzije i luksuzna orijentalna roba, a njegovi sajmovi tokom 18. stoljeća ne će nikada doseći nekadašnji ekonomski značaj i veličinu.

IV.

OSJEČKI SANDŽAK

Prema pisanju Evlije Čelebije Osječki sandžak osnovan je 1529. godine poslije obnavljanja Osijeka.²⁴⁸ Ovo Evlijino saopćenje od prvorazrednog je značaja, jer je Osječki sandžak bio prva vojno-administrativna jedinica koju su Turci osnovali na teritoriju Srijema i osvojenog dijela Slavonije. U turskim izvorima on se jednostavno zove Sandžak Osek. O tom sandžaku pišu i ostali turski pisci i historičari kao Ibrahim Pečevi, Ajni Ali, Ferudin-beg i Koči-beg. Dokle je postojao taj sandžak za sada se sigurno ne zna. Naš istaknuti turkolog dr. Hazim Šabanović kaže, da je taj sandžak sigurno postojao do 1538. godine, kada je osnovan Požeški sandžak. Poslije tog vremena situacija je prilično nejasna. Naime, osnivanjem sandžaka u Požegi Osijek nije bio ujedno i pripojen tom sandžaku. U katastarskom defteru Požeškog sandžaka iz godine 1545. Osijek se još uvijek ne spominje u sklopu ovog sandžaka. Međutim, za sada je poteškoća u tome što se ne zna sigurno, kada je osnovan Srijemski sandžak sa sjedištem u Iloku, odnosno kasnije u Mitrovici. Do godine 1538. za Osječki sandžak može se sa sigurnošću kazati, da je on bio zajednički sandžak za Srijem i osvojene dijelove Slavonije. I nakon osnivanja sandžaka u Požegi Osijek je možda ostao i dalje sjedište novoformiranog sandžaka za Srijem, pa se taj sandžak po sjedištu u Osijeku nazivao i dalje Osječkim sandžakom, dok ono nije bilo prenešeno kasnije u Ilok, i od tada se naziva Iločkim sandžakom. U defteru Požeškog san-

džaka iz 1565. godine Osijek je ubilježen kao kadiluk na teritoriju Požeškog sandžaka. Prema tome može se sa sigurnošću zaključiti, da je Osijek poslije 1545., a svakako prije 1565. godine pripojen Požeškom sandžaku.²⁴⁹ U vezi sa ovim problemom vanredno je interesantna i instruktivna bilješka u dnevniku Jeronima Laskog, koji je 1540. godine bio poslan u Carigrad kao poslanik kralja Ferdinanda, gdje on kaže u razgovoru sa Portom, da njegov kralj t. j. Ferdinand, ne će doći u Osijek ili koje drugo mjesto gdje su sandžaci ili ostali Turci, nego u Budim gdje nema Turaka.²⁵⁰ Prema ovoj bilješci može se sa sigurnošću tvrditi, da je još 1540. godine sjedio u Osijeku sandžakbeg i da je samo poslije te godine sjedište sandžaka iz Osijeka moglo biti preneseno u Ilok, a Osječki sandžak ukinut.

V.

OSJEČKA KAPETANIJA I KADILUK

U mletačko-dalmatinskom popisu Požeškog sandžaka iz 1620. godine spominje se Osijek prvi put kao sjedište kapetana i kapetanije. Ova vijest potpuno je međutim usamljena, pa se nažalost o tome vrlo važnom pitanju ne da bilo što pozitivno zaključiti.

Osječki kadiluk spominje se u izvornoj građi prvi put, 1533. godine,²⁵¹ ali je nesumnjivo da je on osnovan ranije. Isto tako, nesumnjivo je, da je on postojao za sve vrijeme turske okupacije, jer ga još 1745. godine spominje Mostarac Abdullah Hurremović, istina uz napomenu, da se nalazi u rukama nevjernika.²⁵²

VI.

STANOVNIŠTVO

Prve vijesti o osječkom stanovništvu za vrijeme turske okupacije datiraju iz 1530. godine. U pismu upućenom kralju Ferdinandu javlja Pavle Bakić pored ostalog, da u Osijek dolaze Turci i tu se naseljavaju.²⁵³ Prema ovoj obavijesti nesumnjivo je, da su Turci počeli naseljavati Osijek već 1529., ako ne i 1528. godine, kada su započeli sa obnavljanjem Osijeka u vezi sa pretstojećom vojnom sultana Sulejmana II. na Beč. Zajedno sa Turcima naseljavaju se u Osijeku tada i Srbi, koji dolaze kao pomoćne turske čete. Tako 30. maja 1534. godine javlja Pavle Bakić Ferdinandu novosti iz Turske, koje je doznao upravo od osječkih Srba.²⁵⁴

Prilikom naseljavanja zatiču Turci u Osijeku i nešto starosjedilačkog življa, koje je uspelo preživjeti tursku invaziju 1526. godine. Već ranije iznijeli smo mišljenje, da Turci 1526. godine nisu ni porušili čitavi Osijek, nego vjerojatno njegov srednjevjekovni kaštel, dok je dio podgrađa ostao i dalje naseljen.

Zajedno sa promjenom fizionomije Osijeka, mijenjala se iz temelja i struktura osječkog stanovništva. Iz dana u dan naseljavalo se sve više Turaka i islamiziranog stanovništva iz Bosne i ostalih dijelova turskog carstva, tako, da će Osijek u vrlo kratko vrijeme poprimiti čisto karakter orijentalnog grada. Obzirom na njegovu komunikacionu, a pogotovo stratešku vrijednost, naseljavanje turskog stanovništva bilo je posve razumljivo. Pored toga uzme li se u obzir, da je u to vrijeme u Osijeku sjedište cjelokupne vojno-administrativne uprave za ovaj periferni dio turskog carstva, onda je naseljavanje Turaka tim shvatljivije. Također i iz strateških razloga nalagale su to i mjere sigurnosti. Naime, Turci nisu nikako mogli tolerirati, da bi u Osijeku, koji je za njih bio jedan od ključnih točaka Slavonije, bilo jače kršćansko naselje. A obzirom na odnos Turaka prema domaćem stanovništvu i na kretanje ogromnih turskih armija, vjerojatno je, da se starosjedilačko stanovništvo sigurnosti radi i samo klonilo Osijeka. Važan faktor za naseljavanje Turaka bio je također i svojevremeno glasoviti osječki sajam.

Godine 1555. prolazeći kroz Osijek putopisac Hans Dernschwam kaže, da su u to vrijeme u osječkoj varoši stanovali Turci, dok je podgrađe bilo naseljeno »odrpanom čeljadi turskih zanatlija«. ²⁵⁵ Zapažanja Marc Antonia Pigafette iz 1567. godine, iako ne govori o Turcima, nešto su ipak potpunija. Naime, Pigafetta piše, da su osječki stanovnici Mađjari, a ima i nešto Srba, a svi su kalvini augsburške vjeroispovijesti. ²⁵⁶

Dakle, prema ovim izvještajima može se zaključiti, da su u to vrijeme stanovnici Osijeka uglavnom Turci, dok su Mađjari, Srbi i Hrvati bili u neuporedivo manjem broju.

Putopisi Hansa Dernschwama i Pigafetta za sada su ujedno i jedini poznati izvori koji govore o osječkom stanovništvu tokom XVI. stoljeća. Izvještaji iz XVII. stoljeća daleko su međutim bogatiji sadržajem. Tako 1612. godine piše Bartol Kašić, da je zajedno sa pratnjom odsjeo u Osijeku kod dubrovačkih trgovaca katolika, koji su tu stanovali. ²⁵⁷

Prema službenom popisu Požeškog sandžaka iz 1620. godine poznato je, da je u to vrijeme bilo u Osijeku 1000 kuća i oko 2000 ljudi sposobnih za oružje. ²⁵⁸ Obzirom da je ovaj popis službene naravi, njemu će se na drugom mjestu pokloniti više pažnje.

Negdje između 1623. i 1624. godine prolazeći kroz Osijek piše Petar Masarechi, da je Osijek naseljen velikim brojem Turaka, dok katolika ima svega sedam familija, koje govore ilirskim, odnosno hrvatskim, jezikom, a isto toliko i Mađjara kalvina. ²⁵⁹ Nekoliko godina kasnije, naime 1626., bilježi Atanasije Georgiceo, da u osječkoj varoši može biti do 300 kuća, od kojih je deset kuća katoličkih, a inače je Osijek naseljen Turcima. ²⁶⁰

Pored ovih izvještaja potrebno je podvući, da je između 1626. i 1630. godine boravio u Osijeku u tri navrata i skradinski biskup Toma Ivković, gdje je krizmao nekih 700 lica. ²⁶¹

Glasoviti turski putopisac Evlija Čelebija prolazeći kroz Osijek 1663. i 1664. godine piše, da u Osijeku ima do 1000 kuća, a na vašarištu

je 1000 dućana. Pored toga u gradu ima 700 hrabrih vojnika, a stanovnici Osijeka govore madjarskim jezikom. Što se tiče načina odijevanja Evlija primjećuje, da stanovnici Osijeka nose krajiške kalpake i raznovrsne čohane dolame sa raznovrsnim dugmetima. Putopis Evlija zaključuje konstatacijom, da je Osijek dobro stojeći grad kreat islamskom vojskom, a stanovništvo je zadojeno osmanskom krvlju.²⁶²

Pod konac XVII. stoljeća u eri austrijsko-turskog rata piše Christophor Boethio, da je Osijek veliki grad, dobro napučen, ima više od 500 trgovina, zatim nekoliko džamija i bazar, gdje su vrlo velike kuće, a tu odsjedaju putnici na prolazu.²⁶³ Slično piše i Nicolo Beregani pa kaže, da je Osijek vrlo veliki grad, dobro naseljen, ima više od 800 trgovaca, mnogo mošeja i velika konačišta za putnike i namjernike.

Pored ovih izvještaja dragocjeni su podaci o osječkom stanovništvu za turske okupacije i popisi popisnih komisija, koje su vršile popis Osijeka iza istjerivanja Turaka. Tako u sumarnom popisu Osijeka sastavljenom neposredno iza odlaska Turaka, naime 1688. godine, stoji, da je Osijek tada zajedno sa Dardom imao 296 kuća i 2819 stanovnika.²⁶⁵ A u popisu osječkog podgrađa sastavljenom 1697. godine prema izjavama 90-godišnjeg Luke Jakobića, zatim 70-godišnjeg Sime Markovića, 50-godišnjeg Jure Ilića i 40-godišnjeg Stipana Radoičića zabilježeno je, da je osječko podgrađe bilo sastavni dio turskog Osijeka, a njegovi stanovnici uživali su status građana. U vrijeme popisa svi stanovnici podgrađa bili su katoličke vjere, dok su za turske okupacije živjeli zajedno izmiješani sa Turcima i Srbima. Kuće su im bile sagrađene od drveta i blata, a bilo ih je za turske vlasti doslovno »ultra duo millia«, odnosno više od dvije tisuće.²⁶⁶

Dakle, prema navedenim izvještajima putopisaca i historičara savremenika za sve vrijeme turske okupacije stanovnici Osijeka bili su može se reći uglavnom Turci. Pored Turaka živjelo je u Osijeku nešto Madjara, Srba, Hrvata i dubrovačkih trgovaca. Izvještaj skradinskog biskupa Tome Ivkovića, da je u tri navrata u Osijeku krizmao nekih 700 vjernika ni malo ne utječe na prije izvedeni zaključak. Naime, kada je Ivković došao po prvi put u Osijek, bio je on prije toga u Kuzmincima, a broj krizmanih osoba iza Kuzmince i za Osijek navodi u izvještaju sumarno. Tek drugi, odnosno treći put, obavio je Ivković krizmu samo u Osijeku i krizmao tada ukupno 175 vjernika. Međutim, uzme li se u obzir, da u to vrijeme nije bilo u Osijeku katoličke, ili bilo koje druge vjerske organizacije, osim islama, nego je Osijek pripadao katoličkoj župi u Karaševu,²⁶⁷ broj katolika u odnosu prema Turcima bio je zaista vrlo malen. Pored toga može se gotovo sa sigurnošću reći, da je na toj krizmi u Osijeku bilo vjernika i iz šire okolice Osijeka. Izvještaji Petra Masarechia i Atanasije Georgicea gotovo se poklapaju i jasno govore, da početkom XVII. stoljeća u Osijeku nije bilo više od desetak familija katolika.

Što se tiče trgovačke kolonije Dubrovčana u Osijeku nesumnjivo je, da je ona nastala u vezi sa glasovitim osječkim mostom i sajmom. Obzirom da se sajam češće spominje početkom XVII. stoljeća, vjerojatno, da je u to vrijeme bila i intenzivnija kolonizacija Dubrovčana. Prema na-

šem sudu dolazak Dubrovčana u Osijek pada negdje u drugoj polovini ili pod konac XVI. stoljeća, odnosno iza gradnje glasovitog Sulejmanovog mosta. Proporcionalno prema ostalom katoličkom stanovništvu Osijeka dubrovački trgovci bili su sigurno značajniji faktor. Ta kolonija Dubrovčana održala se je u Osijeku izgleda sve do 1683. godine, naime do pohoda velikog vezira Kara Mustafe na Beč, ili su se možda dubrovački trgovci već nešto ranije iselili, kada je rat između Austrije i Turske bio neizbježan, i kada su opće prilike postale za trgovinu nesigurne.

U strukturi stanovništva turskog Osijeka, prema citiranim izvještajima, kako se čini, Srbi nisu bili značajniji etnički faktor. Njih Turci naseljavaju u Osijeku kao pomoćne čete, odnosno martolozе. Oni ostaju tu za sve vrijeme turske okupacije, a u vrijeme austrijsko-turskih razračunavanja, bojeći se osvete ostalih kršćana, bježe zajedno sa Turcima i 1687. godine napuštaju Osijek.

Iako izvještaji češće spominju Madjare sigurno je, da ni oni za vrijeme turske okupacije nisu bili u Osijeku tako brojni. Marc Antonio Pigafetta očito griješi, kada 1567. godine piše, da su stanovnici Osijeka Madjari. Vjerojatno, da je Pigafetta pod tim etničkim imenom mislio na sve ono stanovništvo Osijeka, koje nije bilo tursko. Putopisac Hans Derschwan, koji je međutim desetak godina ranije od Pigafette boravio u Osijeku izričito kaže, da su stanovnici Osijeka Turci. A početkom XVII. stoljeća piše Petar Masarechi, da u Osijeku ima svega sedam familija katolika, a isto toliko i Madjara kalvina. Isto tako i putopisac Evlija Čelebija nesumnjivo pretjeruje kada kaže, da osječko stanovništvo govori madjarskim jezikom. Ne samo to, nego Evlija očito dolazi i u kontradikciju. Naime, on piše, da je Osijek krcat islamskom vojskom, a stanovništvo je zadojeno osmanskim krvlju, zatim su tu brojne turske institucije i njihovi funkcioneri, pa već po prirodi stvari ne može biti govora, da bi stanovnici Osijeka govorili madžarskim jezikom. Interesantno je podvući, da u popisima popisnih komisija iz 1697. godine Madjara u Osijeku može se reći gotovo i nema. Prema tome očito je i može se sa sigurnošću tvrditi, da za vrijeme turske okupacije Madjari u Osijeku nisu bili značajniji etnički faktor.

Već ranije citirali smo službeni popis Osijeka iz 1620. godine, prema kojemu je Osijek imao 1000 kuća i 2000 ljudi sposobnih za oružje. Ove brojke nesumnjivo su velike, ali obzirom na službenu narav popisa dajemo im punu vrijednost. Sa ovim popisom donekle se poklapa i izvještaj Evlije Čelebije, osim što Evlija navodi još na vašarištu tisuću dućana. Također i pisci Nicolo Beregani i Christophor Boethio slažu se, da je Osijek vrlo veliki grad i da je dobro napučen. A prema popisu osječkog podgrađa iz 1697. godine stoji, da je tu preko dvije tisuće kuća sagrađenih od drveta i blata. Upoređujući ove izvještaje postavlja se naime pitanje koliko je turski Osijek uopće mogao imati stanovnika.

Uzme li se popis iz 1620. godine kao baza i pomnoži broj kuća sa faktorom četiri onda izlazi, da bi Osijek imao tada nekih 4000 stanovnika. Međutim, već na prvi pogled očito je, da je ovaj broj premalen, jer je nemoguće, da bi polovina cjelokupnog stanovništva bila sposobna

za oružje. Dakle, faktor četiri ni u kojem slučaju ne dolazi u obzir. Upoređenja radi podvlačimo, da je 1688. godine u sumarnom popisu Osijeka i Darde navedeno 296 kuća sa 2819 stanovnika iz koje sume proizlazi, da je tu faktor čak 9,5. Ovaj momenat ističemo samo primjera radi, iako ne želimo reći, da bi faktor 9,5 ili možda 9 bio najprikladniji. Obzirom na način života Turaka, osobito u to vrijeme, držimo, da bi u ovom slučaju čisto po računu vjerojatnosti, možda faktor 8 bio najprikladniji. Dakle, prema tome mišljenja smo, da je Osijek početkom XVII. stoljeća mogao imati oko 8 tisuća stanovnika.

Tokom vremena ovaj broj apsolutno raste i pod konac turske vlasti imao je Osijek daleko više stanovnika. Naime, uzmu li se izjave stanovnika osječkog podgrađa iz 1697. godine kao bar donekle vjerojatne, onda bi množeći broj od dvije tisuće kuća čak i sa faktorom četiri izlazio, da je samo u podgrađu bilo 8000 stanovnika. Ako se zatim ovom skromnom računu pribroji još i stanovništvo osječke varoši i turska vojska, koja je tu bila uvijek brojna, onda držimo, da je Osijek pod konac XVII. stoljeća, odnosno pod konac turske okupacije, mogao imati od 15 do 18 tisuća stanovnika. Ovaj broj gotovo iznenađuje, osobito u poređenju sa ostalim gradovima Turske, a da ne govorimo o gradovima Zapadne Evrope, i sigurno je, da je Osijek bio tada jedan od najvećih, ako ne i najveći, grad turske Slavonije. Približan broj stanovnika poslije odlaska Turaka doseći će Osijek ponovo tek u XIX. stoljeću.

Gradom su inače upravljale dizdarage, koje su se vrlo često smjenjivale sa dužnosti, a stanovništvo je uživalo status građana, odnosno šeherlija, i bilo je oprošteno svih podavanja. Međutim, ako je netko od njih imao posjed izvan Osijeka u Osječkom polju plaćao je od sesije zemljišta od 2 do 4 forinta kanjiškom paši, a od motike vinograda 10 i jutra oranice 4 akče hodžama u vidu desetine.²⁶⁸

Za sve vrijeme turske okupacije žive u Osijeku brojne turske spahije i zaimi, a njegovim ulicama prošlo je na stotine tisuća turskih vojnika, zatim brojne paše i veliki veziri, razna poslanstva i putopisci, stotine tisuća trgovaca i zanatlija i bezbrojne karavane deva i zaprežne stoke. U pet navrata prošao je kroz Osijek i sultan Sulejman II. vodeći vojsku u Madjarsku. Od značajnijih građana važno je spomenuti njegovog prvog sandžakbega Kasim-pašu Pečujskog i Filibeli Mustafa-pašu, koji su tu sagradili niz značajnih zgrada i zadužbina. Tu su također uvijek brojni i turski vojni i administrativni funkcioneri, zatim kadija, hodže, mujezini, age i begovi.

Pod konac XVII. stoljeća od osječkih spahija poznati su Hadži Omir spahija u Ladimirevcima,²⁶⁹ zatim Mahmut-beg u Korođu,²⁷⁰ Bećir-aga u Kaporni,²⁷¹ Hadži Dindar-aga u Antinu,²⁷² janičarski aga Mustafa-Čauš U Petresu,²⁷³ Hasanbegović u Borovu,²⁷⁴ Durak-beg u Szanku,²⁷⁵ Ibrahim-aga u Nardu,²⁷⁶ Atibuhić Mehmed-aga u Dobrogošću,²⁷⁷ Mahmud-beg u Topolju i Užarevcima²⁷⁸ i Husein-paša u Retfali.²⁷⁹

Uz veće i manje potrese za sve vrijeme turske okupacije ukratko rečeno odvijao se u Osijeku vrlo bujan život, a na njegovim ulicama vladala je prava orijentalna vrevica. Urbanistička koncepcija turske osje-

čke varoši, odnosno današnje Tvrđe, uz veće preinake ostaje osnov fizionomiji Osijeka XVIII. stoljeća.

Po odlasku Turaka Osijek će ponovo iz temelja promijeniti etničku strukturu stanovništva, a njegova urbanistička koncepcija nastala početkom XVIII. stoljeća provlači se kao crvena nit sve do naših dana.

BILJEŠKE

- ¹ Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III. B., p. 636; Pest 1828.
- ² Ibidem, p. 642
- ³ Ibidem
- ⁴ Hazim Šabanović, *Putopis Evlije Čelebije II.*, p. 119; Sarajevo 1957.
- ⁵ Ibidem
- ⁶ Šišić *Acta comitialia I.*, p. 151
- ⁷ Hammer, o. c., p. 642
- ⁸ Laszowski, *Monumenta habsburgica I.*, p. 159
- ⁹ Evlija Čelebija, o. c., p. 119
- ¹⁰ Tecfil Urbino, *Türckisches Städt-Büchlein*, p. 238; Nürnberg 1664.
- ¹¹ Georg Krekwitz, *Totius Hungariae superioris et inferioris accurata descriptio* p. 155; Nürnberg u. Frankfurt 1686.
- ¹² Jchann Gnadelehnnum, *Hungarische-Siebenbürgische, Moldau-Wallch-Türck-Tartar-Persian. und Venetianische Cronica*, p. 41; Franckfurt 1665.; Martin Zeiler-Andreas Stübel, *Hungaria oder Neu-Bollständige Beschreibung des gantzen Königreich Ungarn*, p. 474; Frankfurt u. Leipzig 1690.
- ¹³ *Monumenta habsburgica I.*, 268
- ¹⁴ Ibidem, p. 294
- ¹⁵ Aleksa Ivić, *Spomenici Srba u Uganskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*, p. 44; Knjige Matice Srpske broj 36 i 37; Novi Sad 1910.
- ¹⁶ Evlija Čelebija, o. c., p. 123, 124
- ¹⁷ Isthuanffy, *Historia regni Hungarici*, Lib. XII., p. 129; Colonia Agrippina, 1724.
- ¹⁸ Dr. W. F. A. Behrnauer, *Sulaiman Tagebuch*, p. 9; Wien 1858.
- ¹⁹ Ibidem, p. 14—16
- ²⁰ Isthuanffy, o. c. Lib. X., p. 98
- ²¹ *Monumenta habsburgica I.* p. 407
- ²² Ibidem, p. 426
- ²³ Hammer, o. c. III. B., p. 666
- ²⁴ Ibidem, p. 666, 667
- ²⁵ Aleksa Ivić, o. c., p. 100
- ²⁶ *Acta comitialia II.*, p. 466
- ²⁷ Hammer, o. c., III. B., p. 669
- ²⁸ *Monumenta habsburgica II.*, p. 195
- ²⁹ D. Sempliciano Bizozeri, *Notizia particolare dello Stato passato, e presente de regni d' Vngheria, Croatia e principato Transilvania*, p. 221; Bologna 1686.
- ³⁰ *Monumenta habsburgica II.*, p. 306
- ³¹ Isthuanffy, o. c., Lib. XII., p. 129
- ³² Dillich, *Ungarische Chronica*, p. 148; Paulo Iovio, *Historia sui temporis*, T. II., Pars II., Lib. XXXVI., p. 35—66; Basiliae 1567.; Leopold Kupelwieser, *Johann Katzianers Zug gegen die Türken 1537.*, p. 5; Separatabdruck aus der »Neuen Armme-Zeitung«, Jahrgang 1899; Wein
- ³³ *Acta comitialia II.*, p. 38
- ³⁴ Hammer, o. c., II. B., p. 143; Zweite verbesserte Auflage, Pesth 1840.
- ³⁵ Gio. Nicolo Doglioni, *L' Vngheria Spiegata*, p. 85; Venetia 1595.; Paulo Iovio, o. c., T. II., Pars II., Lib. XXXVI. p. 34
- ³⁶ E. Laszowski, *Tri priloga za povjest Kacijanerove vojne u Slavoniji godine 1537.*; *Vjesnik zemaljskog arkiva III.*, p. 160
- ³⁷ *Monumenta habsburgica II.*, p. 339

- ³⁸ Paulo Iovio, o. c., T. II., Pars II., Lib. XXXVI., p. 35—66; L. Kupelwieser, o. c., p. 7; Hammer, o. c., II., p. 143, 144; Laszowski, Tri priloga za povjest Kacijanerove vojne u Slavoniji godine 1537., Vjesnik zemaljskog arkiva III., p. 157—178
- ³⁹ Starine XVII., p. 165
- ⁴⁰ Monumenta habsburgica III., p. 8
- ⁴¹ Ibidem, p. 16
- ⁴² Ibidem, p. 33
- ⁴³ Ibidem, p. 34
- ⁴⁴ Ibidem, p. 71
- ⁴⁵ Barabas Samu, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio I., p. 48, 49
- ⁴⁶ Ibidem, p. 54
- ⁴⁷ Monumenta habsburgica III., p. 171
- ⁴⁸ Acta comitalia II., p. 371
- ⁴⁹ Monumenta habsburgica III., p. 474
- ⁵⁰ Franz Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien, p. 265, 266; München u. Leipzig 1923.
- ⁵¹ Avgeri Gislani Busbequi, Epistolae deque rebus turcicis, p. 125; Lipsiae 1689.
- ⁵² Barabas Samu, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio I., p. 593
- ⁵³ Starine XIX., p. 21
- ⁵⁴ G. Elezović, Iz carigradskih turskih arhiva, p. 60, II., n. 215
- ⁵⁵ Ibidem, p. 61., II., n. 220
- ⁵⁶ Ibidem, p. 134., II., n. 823
- ⁵⁷ Ibidem, p. 386., III., n. 1695
- ⁵⁸ Hammer, o. c., II., p. 313. Pogrešno datirano sa 1. majem.
- ⁵⁹ G. Elezović, o. c. p. 407., III., n. 1892
- ⁶⁰ Barabas Samu, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio II., p. 32
- ⁶¹ Stjepan Ivšić, Podsjeđanje i osvojenje Sigeta u glagoljskom prijepisu hrvatskog opisa iz g. 1566. ili 1567., Starine XXXVI., p. 402, 403, 406—408
- ⁶² Historia di Zigeth, ispugnata da Suliman, re de' Turchi l'anno MDLXVI. Nuovamente mandata in luce. Con privilegio. In Venetia, Apresso Bolognino Zaltieri, MDLXX. Vidi prof. M. Malbaša, Talijanski prijevod opisa sigetske katastrofe iz g. 1570., Osječki zbornik IV., p. 152—155; 1954.
- ⁶³ Petrus Bizarus, Pannonicum bellum, sub Maximiliano II. Romanorum et Solymano Turcorum imperatoribus gestum, p. 98; Basiliae 1573.
- ⁶⁴ Ortelius, Ausführliche Beschreibung der Ungarischen u. Siebenbürgischen Kriegshändel v. Anno 1595. bis an 1665. Jahr, p. 105
- ⁶⁵ Isthuanffy, o. c., Lib. XXIII., p. 290
- ⁶⁶ Dilich, o. c., p. 160, 161
- ⁶⁷ Martin Zeiler, o. c., p. 475
- ⁶⁸ Teofil Urbino, o. c., p. 283
- ⁶⁹ Johann Gnadelehnium, o. c., p. 163
- ⁷⁰ Paul Conrad Balthazar Han, Alt und Neu Pannonia, p. 449; Nürnberg 1686.
- ⁷¹ Georg Krekwitz, o. c., p. 155
- ⁷² Christophor Boethio, Ruhm belorberten und Triumph leuchtenden Kriegs-Helms II., p. 161; Nürnberg 1686.
- ⁷³ Martin Zeiler, o. c., p. 475
- ⁷⁴ Hammer, o. c., II., p. 317; Pesth 1840.
- ⁷⁵ Hammer, o. c., III., p. 751; Pest 1828.
- ⁷⁶ Dr. Josip Matasović, Stari osječki most, Narodna Starina sv. 18., p. 31
- ⁷⁷ Hammer, o. c., III., p. 642; Pest 1828.
- ⁷⁸ Behrnauer, o. c., p. 16
- ⁷⁹ Barabas Samu, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio I., p. 48
- ⁸⁰ Franz Babinger, o. c., p. 266
- ⁸¹ Busbeq, o. c., p. 125
- ⁸² Hammer, o. c., II., p. 317; Pesth 1840.
- ⁸³ P. Matković, Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567.; Starine XXII., p. 185
- ⁸⁴ Barabus Samu, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio II., p. 31

- 85 G. Elezović, o. c., p. 407., III., n. 1892
- 86 Stjepan Ivšić, o. c.; Starine XXXVI., p. 403, nota 5.
- 87 Ibidem
- 88 Smičiklas, Dvjestagodišnjica oslobođenja Slavonije II., p. 116
- 89 Dr. Laszlofalvi Velics Antal, Magyarorszagi török kincstari defterek, CCXIX, p. 425; Evlija Čelebija, o. c., II., p. 135
- 90 Hammer, o. c., II., p. 356; Pesth 1840.
- 91 P. Matković, Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567.; Starine XXII., p. 185
- 92 Mommsen, Corpus inser. lat. III., p. 425, no. 3289 i 3290; Starine XXII., p. 185
- 93 P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka; Rad JAZU, 112 p. 193
- 94 Ibidem, p. 238
- 95 R. Lopašić, Acta confiniaria I., p. 45
- 96 P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka; Rad JAZU, 116, p. 64
- 97 Hammer, o. c., IV., p. 280
- 98 Wolf Andreas von Steinach Edelknabenfahrt nach Constantinopel, Steiermärkische Geschichtsblätter II. Jahrg. 4. Heft, p. 233; Graz 1881.
- 99 Starine XIX., p. 61
- 100 Isthaunffy, o. c., Lib. XXVIII., p. 389
- 101 Švear, Ogledalo Ilirijuma, L., p. 424, 425; Zagreb 1839.
- 102 Ibidem, p. 433
- 103 Ibidem, p. 434
- 104 Starine XXXIV, p. 142
- 105 Martin Zeiler, o. c., p. 475
- 106 Hammer, o. c., IV., p. 295
- 107 Švear, o. c., p. 437
- 108 Hammer, o. c., IV., p. 337
- 109 Starine XXXIV., p. 162
- 110 Hammer, o. c., IV., p. 372
- 111 Švear, o. c., p. 444
- 112 Vjesnik zemaljskog arkiva XII., p. 226
- 113 Fermedžin, Acta Bosnae, p. 354
- 114 P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku, Rad JAZU 130., p. 178
- 115 Starine XIV, p. 186
- 116 Starine XXXIX, p. 38
- 117 Starine XVII, p. 134
- 118 Croatia sacra VII, p. 74, 76, 77
- 119 Smičiklas o. c., II., p. 4
- 120 Ibidem, p. 12
- 121 Theiner, Vetera monumenta Slav. Meridionalium II., p. 163
- 122 Ibidem, p. 164
- 123 Hammer, o. c., III., p. 537
- 124 Siebenbürgische Chronik, Fontes rerum Austriacarum IV. B., sv. II., p. 333, 334
- 125 Theiner, Vetera monumenta Slav. Meridionalium II., p. 169
- 126 Hammer, o. c., III., p. 537, 538
- 127 Martin Zeiler, o. c., p. 475; Johann Gnadelehnium, o. c., p. 710; P. C. Han, o. c., p. 449; Siebenbürgische Chronik, p. 381, 382
- 128 Theiner, o. c., II., p. 174
- 129 Ibidem, p. 175
- 130 Fontes rerum Austriacarum LVI. B., I. Theil, p. 45
- 131 Historijski odio Muzeja Slavonije, inv. broj 508
- 132 Vidi sliku 1.
- 133 I. Kukuljević, Nikola grof Zrinski, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku X., p. 94; Zagreb 1869.
- 134 Historijski odio Muzeja Slavonije, inv. broj 508
- 135 Girolamo Brusioni, Le campagne dell' Vngheria degl' anni 1663 e 1664, p. 62; Venetia 1665.
- 136 Siebenbürgische Chronik, p. 381, 382
- 137 Teofil Urbino, o. c., p. 283
- 138 Johann Gnadelehnium, o. c., p. 710

- ¹³⁹ Ortellie, o. c., p. 305
- ¹⁴⁰ Edward Brown, A Brief Account of some travels, p. 5; London 1673.
- ¹⁴¹ Balthazar Han, o. c., p. 449
- ¹⁴² Martin Zeiler, o. c., p. 476
- ¹⁴³ Ercole Scala, L' Vngheria compendiata, p. 89, 90; In Modena 1686.
- ¹⁴⁴ Hammer, o. c., VI, p. 129, 130
- ¹⁴⁵ Theiner, o. c., II., p. 169
- ¹⁴⁶ Hammer, o. c., VI., p. 125
- ¹⁴⁷ Theiner, o. c., II., p. 176
- ¹⁴⁸ Teofil Urbino, o. c., p. 283
- ¹⁴⁹ Martin Zeiler, o. c., p. 476
- ¹⁵⁰ E. Brown, o. c., p. 37
- ¹⁵¹ Ch. Boethio, o. c., II., p. 162
- ¹⁵² Hammer, o. c., VI., p. 129
- ¹⁵³ Siebenbürgische Chronik, p. 401
- ¹⁵⁴ Evlija Čelebija, Putopis II, p. 119—133; Sarajevo 1957.
- ¹⁵⁵ Paulo Tafferner, Caesarea legatio quam mandante augustissimo rom. imp. Leopoldo I. ad Portam Ottomannicam suscepit, perfecitque exccll. d. d. Walterus s. r. i. comes de Leslie, p. 162, 163; Viennae Austriae 1672.
- ¹⁵⁶ E. Brown, o. c., p. 37
- ¹⁵⁷ J. Matasović, o. c., p. 23
- ¹⁵⁸ Theiner, o. c., II., p. 205
- ¹⁵⁹ Starine XXX, p. 60
- ¹⁶⁰ Ibidem, p. 61
- ¹⁶¹ Ibidem, p. 61, 62
- ¹⁶² Ibidem, p. 66, 67
- ¹⁶³ Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen III. B., Heft IV., p. 496
- ¹⁶⁴ Franz Babinger, Qara Mustafá Paschas Essegger Sendschreiben an den Markgrafen Herman von Baden, Archiv Orientalni vol. IV. no. 1., p. 30, 32; Praha 1932.; slobodniji prijevod prema Franzu v. Meninskom sa talijanskog izvornika prof. Marije Malbaša
- ¹⁶⁵ Hammer, o. c., III., p. 731, 732
- ¹⁶⁶ Contarini, Storia dalla guerra di Leopoldo I., T. I., p. 399—410; Venetia 1710.; Starine XXX, p. 64; Nicolo Beregani, Historia delle guerre d' Europa dala comparsa dell'armi Ottomane nell' Hungharia L'anno 1663, Pars I., Lib. X., p. 343, 344; Venetia MDCXCVIII.
- ¹⁶⁷ Ch. Boethio, o. c., II., p. 159—162
- ¹⁶⁸ Nicolo Beregani, o. c., Pars I., Lib. X., p. 343, 344
- ¹⁶⁹ Martin Zeiler, o. c., p. 476—479
- ¹⁷⁰ Johann Wagner, Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in oriente, p. 162; Augspurg MDCLXXXV.
- ¹⁷¹ Balthazar Han, o. c., p. 734, 735
- ¹⁷² Ercole Scala, o. c., p. 89, 90
- ¹⁷³ Sempliziano Bizozeri, o. c., p. 221, 222
- ¹⁷⁴ Contarini, o. c., I., p. 399—410
- ¹⁷⁵ Historijski odio Muzeja Slavonije inv. broj 37
- ¹⁷⁶ Ch. Boethio, o. c., II., p. 164; Hammer, o. c., III., p. 781
- ¹⁷⁷ Martin Zeiler, o. c., p. 477
- ¹⁷⁸ Ch. Boethio, o. c., II., p. 164
- ¹⁷⁹ Hammer, o. c., VI., p. 469
- ¹⁸⁰ Hammer, o. c., III., p. 787
- ¹⁸¹ Mittheilungen des Kriegsarchivs 1886, p. 108; Wien; Contarini, o. c., I. p. 614
- ¹⁸² Boethio, o. c., III., p. 23
- ¹⁸³ Hammer, o. c., III., p. 790
- ¹⁸⁴ Csanyi Janos, Magyar kronikaja 1670—1704, közli Paur Ivan, p. 131; Pest 1858.; Boethio, o. c., III., p. 99—110; Martin Zeiler, o. c., p. 477, 478; Nicolo Beregani, o. c., Pars I., Lib. VI., p. 266—270; Contarini, o. c., I., p. 670—679; Hammer, o. c., III., p. 790
- ¹⁸⁵ Nicolo Beregani, o. c., Pars II., Lib. VII., p. 342; Contarini, o. c., I., p. 679
- ¹⁸⁶ Josip Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti, p. 337
- ¹⁸⁷ Nicolo Beregani, o. c., Pars II., Lib. VII., p. 357—359; Boethio, o. c., III. p. 211—215; Martin Zeiler, o. c., p. 478, 479

- 128 Contarini, o. c., I., p. 689, 690; *Theatrum europeum* XIII., p. 34, 35
- 129 Martin Zeiler, o. c., p. 479
- 190 Ner Neu, eröffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung V., p. 551, 552; Josip Matasović, o. c., p. 28, 29
- 191 J. Matasović, o. c., p. 29; J. Bösendorfer, o. c., p. 338
- 192 Franz Rabinger, o. c., p. 265, 266
- 193 Busbeq, o. c., p. 125
- 194 *Starine* XXII, p. 185
- 195 *Rad JAZU* 112, p. 193
- 196 *Ibidem*, p. 238
- 197 Wolf Andreas von Steinach, *Edelknabenfahrt nach Constantinopel*, *Steiermärkische Geschichtsblätter* II. Jahrg. 4. Heft, p. 233
- 198 *Vjesnik zemaljskog arkiva* XII., p. 226
- 198 *Rad JAZU* 130, p. 178
- 200 *Starine* XIV, p. 186; *Starine* XXXIX, p. 38
- 201 *Starine* XVII, p. 134
- 202 Paulo Tafferner, o. c., p. 162, 163
- 203 Johann Gnadelehn, c. o., p. 41
- 204 Edward Brown, o. c., p. 6, 37
- 205 Ch. Boethio, o. c., II., p. 160, 162
- 206 Georg Krekwitz, o. c., p. 155
- 207 Martin Zeiler, o. c., p. 473; Nicolo Beregani, o. c., I., *Lih.* XI., p. 343
- 208 *Osječki zbornik* II/III., p. 50
- 209 *Ibidem*
- 210 *Vrela i prinosi* VI., p. 45
- 211 *Osječki zbornik* II/III., p. 253
- 212 *Ibidem*, p. 252, 253
- 213 *Starine* XVII., p. 134; E. Brown, o. c., p. 37
- 214 *Starine* XXXV., p. 6, 7
- 215 *Ibidem*, p. 6; *Smičiklas*, o. c., II., p. 65
- 216 *Rad JAZU* 112, p. 193
- 217 E. Brown, o. c., p. 37; P. Tafferner, o. c., p. 163
- 218 Hazim Šabanović, *Putopis Evlije Čelebije* II., p. 127., nota 69.
- 219 *Smičiklas*, o. c., II., p. 65, 66
- 220 Franz Babinger, o. c., p. 265
- 221 *Zbornik Arheološkog kluba »Mursa«* Osijek, 1936., p. 68
- 222 Hazim Šabanović, *Putopis Evlije Čelebije* II., p. 127., nota 69.
- 223 *Starine* XXII., p. 185
- 224 P. Tafferner, o. c., p. 162; E. Brown, o. c., p. 37
- 225 J. Matasović, o. c., p. 31
- 226 J. Bösendorfer, o. c., p. 323
- 227 *Evlija Čelebija*, *Putopis* II., p. 133
- 228 *Ibidem*, p. 133, 134
- 229 P. Tafferner, o. c., p. 163
- 230 E. Brown, o. c., p. 37
- 231 Szábo Pál Zoltán, *Az eszéki híd, Étesítője*, Pécs 1941., p. 65—75
- 232 D. Laszlofalvi Velics Antal, o. c., CCXI., p. 412
- 233 *Evlija Čelebija*, *Putopis* II., p. 133
- 234 *Vjesnik zemaljskog arkiva* XII., p. 226
- 235 *Kantemir, Geschichte des Osmanischen Reiches*, p. 542; Hamburg 1745.
- 236 *Starine* XXXVI., p. 407, 408
- 237 *Smičiklas*, o. c., II., p. 62, 88
- 238 *Vjesnik zemaljskog arkiva* XII., p. 226
- 239 *Evlija Čelebija*, *Putopis* II., p. 130
- 240 *Ibidem*, nota 87.
- 241 *Ibidem*, p. 130
- 242 Girolamo Brusioni, o. c., p. 62
- 243 *Fermendžin*, o. c., p. 354
- 244 *Evlija Čelebija*, *Putopis* II., p. 130
- 245 *Ibidem*, p. 130
- 246 *Smičiklas*, o. c., II., p. 4
- 247 *Ibidem*, p. 12

- 248 Evlija Čelebija, Putopis II., p. 120
 249 Ibidem, p. 120—123, nota 52.
 250 A. Gevay, Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Porte im 16. u. 17. Jahrhundert XI., p. 6
 251 Jorjo Tadić, Dubrovačka arhivska građa o Beogradu, knj. I, p. 5, 6; Beograd 1950
 252 Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo 1942., p. 337
 253 Aleksa Ivić, o. c., p. 44
 254 Ibidem, p. 124
 255 Franz Babinger, o. c., p. 266
 256 Starine XXII, p. 185
 257 Fermendžin, o. c., p. 354
 258 Starine XIV, p. 186
 259 Starine XXXIX, p. 38
 260 Starine XVII, p. 134
 261 Croatia sacra VII., p. 74, 76, 77
 262 Evlija Čelebija, Putopis II., p. 130
 263 Ch. Boethio, o. c., II., p. 162
 264 Nicolo Bereganí, o. c., I., Lib. X., p. 343
 265 Smičiklas, o. c., II., p. 32, 33
 266 Ibidem, p. 65, 66
 267 Ibidem, p. 12
 268 Ibidem, p. 65, 66
 269 Ibidem, p. 38
 270 Ibidem, p. 44
 271 Ibidem, p. 43
 272 Ibidem, p. 46
 273 Ibidem, p. 62
 274 Ibidem, p. 52
 275 Ibidem, p. 63
 276 Ibidem, p. 98
 277 Ibidem, p. 188
 278 Ibidem, p. 314, 315
 279 Ibidem, p. 88

DAS TÜRKISCHE OSIJEK

1526 — 1687

Zur Zeit des Kriegszuges von Mohacs, noch während Sultan Sulejman II. vor Osijek stand, übergab sich Osijek am 8. August 1526 den Türken. Als das türkische Herr die Drau überschritten hatte, gab Sulejman den Befehl, die Stadt zu vernichten und die Brücke zu zerstören. Drei Jahre später d. h. 1529, als Sulejman gegen Wien zog, wurde die Brücke von den Türken erneuert. Mit dem Wiederaufbau der Stadt wurde Kasim-Pascha von Pecsuch betraut, der zugleich zum Sandschak-beg des neugegründeten Sandschaks ernannt wurde. Der Sitz des neuen Sandschaks war Osijek. Während der ganzen Zeit der türkischen Okkupation hatte Osijek eine hervorragende verkehrswichtige und strategische Bedeutung, so dass es einen der wichtigsten Stützpunkte der türkischen Macht in diesem Teile der pannonischen Ebene bildete. Fast alle grösseren militärischen Operationen, die von den Türken im Laufe des XVI. und XVII. Jahrhunderts in Ungarn unternommen wurden gingen über Osijek.

Unmittelbar nach der Katastrophe vor Wien im Jahre 1532 trifft wieder die Blüte des türkischen Heeres in Osijek zusammen, ebenso in den Jahren 1541, 1543 und 1566.

Mit der Verteidigung von Osijek und dem Siege über Katzianer bei Gorjane 1537 hatten die Türken ihre Stellung gefestigt und zugleich ihre Übermacht in Slavonien auf fast volle 150 Jahre hinaus gesichert.

Der letzte Sieg Sultan Sulejmans II. 1566 und die Erbauung der Brücke über die Sümpfe der Baranya von Osijek bis nach Darda waren für die weitere Geschichte des türkischen Osijek ausschlaggebend. Mit dieser Brücke hatte Osijek

eine ausserordentliche ökonomische und strategische Bedeutung für diesen peripheren Teil des türkischen Reiches gewonnen, da es auf dem wichtigsten Handelswege zwischen Ost und West lag.

Während des Langen Türkenkriegs am Ausgang des XVI. Jahrhunderts erlitten im Jahre 1599 Osijek und die berühmte Brücke schweren Schaden von den slavonischen Hajduken, die die Stadt plötzlich überfielen, die Vorstadt in Brand steckten und die Brücke beschädigten.

Auf diese Ereignisse folgte fast ein halbes Jahrhundert ruhiger Entwicklung, doch 1663 stand Osijek wieder mitten im Kriegsgeschehen. Der Gross-Vezir Ahmed-Pascha Köprülü traf im Monat Juli mit 120.000 Soldaten und 140 Kanonen in Osijek ein und zog von da aus nach Ungarn. Schon im folgenden Jahre, 1664, im Monat Januar, als es die Türken am wenigsten erwarteten, überfiel plötzlich Nikola Zrinski zusammen mit Graf Hohenlohe die Stadt Osijek, plünderte und brannte die Vorstadt nieder und vernichtete durch Feuer den grössten Teil der Brücke. Dieser kühne Überfall Zrinskis versetzte die Türken in Schrecken und sie wandten alles an, die Brücke schleunigst wieder aufzubauen. Der Bau der Brücke wurde dem bosnischen Beglerbeg Ismail-Pascha und dem Sandschackbeg von Syrmien anvertraut. Anfang Mai war die Brücke mit grösster Mühe und Anstrengung wieder hergestellt.

Im Laufe des XVI. und des XVII. Jahrhunderts sind durch Osijek zahlreiche Reisebeschreiber und kaiserliche Gesandtschaften gezogen, und ihre Aufzeichnungen und Berichte sind kostbare Beiträge zur Erforschung der Geschichte Osijeks. Der erste bekannte Bericht von Hans Dernschwam stammt aus dem Jahre 1555. Darauf folgt eine Beschreibung aus dem Jahre 1557 von Busbeq, 1567 von Marc Antonio Pigafetta, 1571 von Karl Rym, 1572 von David Ungnad, 1583 von Wolf Andreas von Steinach, 1608 von Maximilian Prandstetter, 1612 von Bartol Kašić, 1617 von Adam Wenner von Craillsheim, zwischen 1623 und 1624 eine Beschreibung von Petar Masarechi, 1626 von Atanasius Georgiceo, 1664 von Evlija Čelebija, 1665 von Paul Tafferner, 1669 von Edward Brown und 1671 von John Burbury. Die Beschreibung Osijeks, die wir bei Evlija Čelebija vorfinden, übertrifft an Ausführlichkeit, Genauigkeit und Inhalt alle anderen Berichte über Osijek aus dem XVI. und XVII. Jahrhundert und stellt ein erstklassiges Quellenmaterial dar.

Nach dem Frieden von Waschwar, nach zwanzig verhältnismässig ruhigen Jahren, kam es zwischen Österreich und der Türkei wieder zu Kriegsspannungen. Der kampflustige Grossvezir Kara Mustafa setzte den ganzen Kriegsapparat des türkischen Reiches in Bewegung und auch diesmal bildete Osijek in diesen Vorbereitungen einen wichtigen Punkt.

Im Juni 1683 kam Kara Mustafa nach Osijek, wo schon ein riesiges türkisches Heer versammelt war. Zusammen mit dem Grossvezir war auch eine kaiserliche Gesandtschaft unter der Leitung des Grafen Caprara hier eingetroffen. Am 7. Juni um 4 Uhr Nachmittag empfing Kara Mustafa den Grafen Caprara in Audienz und händigte ihm das Antwortschreiben auf den Brief des österreichischen Kriegsministers Hermann von Baden ein. Der Inhalt des Schreibens des Grossvezirs war eindeutig und klar — Krieg. Mit diesem endgültigen Beschluss in Osijek begann der zweite Kriegszug gegen Wien.

Im Jahre 1685 im Monat August drang Graf Lesle bis Osijek vor, um den Übergang der türkischen Truppen nach Ungarn zu verhindern, plünderte die Vorstadt und brannte die berühmte Brücke zum Grossteil nieder. Mit viel Mühe stellten die Türken die Brücke alsbald wieder her, und als im Jahre 1686 Buda gefallen war, entschlossen sie sich neuerdings zu einem grossen Kriegszuge.

Im Monat Juli 1687 schlug der Grossvezir Sulejman-Pascha vor Osijek sein Lager auf und drängte das Heer des Herzogs Karl von Lothringen zurück. Nach dieser Schlacht zog er über die Drau und wurde am 12. August am Fusse des Berges Haršanj gänzlich geschlagen. Diese Niederlage Sulejman-Paschas setzte die Türken in solchen Schrecken, dass sie in grossen Massen Slavonien zu verlassen begannen und über die Save nach Bosnien flohen. Gegen alle Erwartung der Türken zog aber der Herzog von Lothringen südlich von Haršanj nach Siebenbürgen und der General Dünewald drang zusammen mit dem Grafen Drašković durch das Drautal nach Valpovo vor. Als die Türken in Osijek erfuhren, dass

das christliche Heer vor Valpovo steht, verliessen sie in panischer Flucht am 26. September 1687 die Stadt Osijek. Sie flohen so rasch und kopflos, dass sie sogar vergassen, die sieben Pulverminen, die sie unter die Stadtwällen gelegt hatten, anzuzünden. Drei Tage später besetzte Graf Ladron die Stadt und am 5. Oktober nach der Übergabe von Valpovo zogen General Dünewald und Graf Ivan Drašković festlich in Osijek ein.

Nach einer Okkupation, die 161 Jahre, 1 Monat und 9 Tage gedauert hatte, war Osijek nun endgültig von den Türken befreit. Im Jahre 1690 versuchten sie zwar nachmals die Stadt zu erobern, aber ohne Erfolg.

DIE TOPOGRAPHIE DES TÜRKISCHEN OSIJEK

Auf Grund eines bei Boethius veröffentlichten schematischen Plans hatten seinerzeit Dr. Bösendorfer und Ing. Franječić versucht eine Rekonstruktion des türkischen Osijek herzustellen. Die Resultate ihrer Arbeit sind sehr aufschlussreich, doch sind viele Fragen offen geblieben (siehe Bild 4, 7, 8). Der Autor benützte neue Quellen, die seinen Vorgängern nicht zugänglich waren und kommt zu folgenden Resultaten:

Zur Zeit der türkischen Okkupation war Osijek in drei Stadtteile gegliedert: die Festung (das Kastell), die Stadt (Zivilstadt) und die Vorstadt, die zusammen eine urbanistische Einheit bildeten. Auf dem engeren Stadtgebiete der Drau zu, hinter der heutigen Franziskanerkirche stand das Kastell. Mit der Sulejman-Han-Moschee bildete es den Mittelpunkt der Stadt. Ausserhalb dieses Gebietes erstreckte sich die Zivilstadt, die territorial dem heutigen Stadtteil »Festung« gennant entspricht. Die innere Stadt war mit Stadtmauern, Türmen und Wällen befestigt und hatte zwei Stadttore, im Osten das Vukovarer-Tor und im Westen das Valpovoer-Tor. Es gab hier mehrere bedeutendere Bauten, so die Konfessionalschule und die Volksschule des Kasim-Pascha, das Beg-Sarai ein Gerichtsgebäude, mehrere Bethäuser und öffentliche Brunnen, einen Uhrturm und Kasim-Paschas Grabmal. Nach den Aufzeichnungen einiger Reisender standen hier etwa 400 Häuser. Die Stadt war in Bezirke oder Gassen (Mahalen) eingeteilt und es sind deren sieben dem Namen nach bekannt.

Südlich von der Zivilstadt erstreckte sich die mit Palissaden und Wällen befestigte halbkreisförmige Vorstadt. Der westlichen Stadtmauer folgend gelangte man aus der Vorstadt auf die berühmte Sulejman-Brücke, wo sich ein Zugangstor und Wachturm befanden. Ebenso wie die Stadt hatte auch die Vorstadt zwei Eingangstore: westlich das Valpovoer-Tor, südwestlich das Panadur-Tor. Auf der Ostseite gelangte man aus der Zivilstadt durch das Čaršija-Tor in die Vorstadt. Nach den Quellen zu urteilen war diese Vorstadt das eigentliche Handels- und Geschäftszentrum des türkischen Osijek. Hier standen sechs Herbergen für Kaufleute, ein Karawan-Serai und einige Hundert Kaufläden, während es etwa zweitausend Wohnhäuser aus Lehm und Holz gegeben haben mochte. An bedeutenderen öffentlichen Objekten gab es hier eine mit Blei gedeckte Badestube (Hamam), Kasim-Paschas Brunnen, Mustafa-Paschas Konfessionalschule und Volksschule und links von dem Panadur-Tor, das auf den Marktplatz führte, stand das Grabmal Mustafa-Paschas inmitten eines Friedhofes. Wie viele Gassen (Mahalen) es in der Vorstadt gegeben hat, ist nicht genau bekannt, obzwar Evlija Čelebija deren sieben angibt. Dem Namen nach ist nur die Mahale der Mustafa-Pascha-Moschee bekannt.

Auf dem Stadtgebiete des türkischen Osijek standen insgesamt fünf Moscheen. Drei sind schon aus den 60-er Jahren des XVI. Jahrhunderts bekannt, während die übrigen erst später erbaut wurden. Die älteste ist die Moschee bei dem Sulejman-Han und sie stand unmittelbar neben dem Kastell, auf dem Platze der heutigen Franziskanerkirche. In der inneren Stadt waren zwei Moscheen: die Moschee des Kasim-Pascha, erbaut in den Jahren 1558/9 in der Nähe der heutigen Pfarrkirche und eine zweite, sehr kleine Moschee am Anfang der heutigen Kuhač-Gasse. In der Vorstadt war die Mustafa-Pascha-Moschee aus dem Jahre 1563 und noch eine

zweite, für die bis heute nicht ermittelt werden konnte, wann und von wem sie erbaut werden war.

Ausserhalb der Vorstadt südlich und südwestlich vom Panadur-Tor erstreckte sich der grosse berühmte Osijeker Marktplatz (Panadur). Westlich vom Marktplatz an der Strasse, die nach Valpovo führte, stand das Bajram-Babo-Grabmal und auf der Ostseite der Vorstadt lag noch ein Friedhof und das Husrev-Babo-Grabmal (siehe den Plan).

DIE SULEJMAN-BRÜCKE

Die berühmte Sulejman-Brücke wurde 1566 erbaut. In Laufe des XVI. und XVII. Jahrhunderts galt sie als Weltwunder. Sie führte im leichten Bogen von Osijek nach Darda. (Dr. Bösendorfer und Dr. Matasović waren der Meinung, die Brücke wäre geradlinig gewesen). Sie war aus massiven Eichenbalken und Pfosten gebaut und könnte nach der Meinung des Autors fünf Meter breit gewesen sein. Das war so zu sagen eine hölzerne Strasse auf Pfosten, die über die Sümpfe und Moräste der Baranya führte. Nach dem Einbruch Nikola Zrinskis bauten die Türken ganz in der Nähe der alten Trasse jene Teile neu auf, die durch den Brand vernichtet worden waren, so dass die Richtungslinie der Brücke nicht wesentlich verändert wurde. Durch die im Jahre 1687 erfolgte vollkommene Vernichtung der Brücke erlitt die Stadt Osijek einen schweren Schlag. Erst nach fast 100 Jahren, als die Strasse Osijek—Bilje durch Joseph II. erbaut wurde, begann sich Osijek wieder rascher ökonomisch zu heben.

DIE JAHRMÄRKTE

Im Laufe der zweiten Hälfte des XVI. und im XVII. Jahrhundert wurden in Osijek grosse Jahrmärkte abgehalten. Nach der Beschreibung des Bartol Kašić und Evlija Čelebija war der Osijeker Jahrmarkt wirklich grossartig. Nach Osijek kamen ganze Karawanen von Kamelen, Pferden und anderen Zugtieren mit Waren beladen gezogen. Die kostbarsten Dinge, die der Osten und der Westen erzeugten, wurden hier feilgeboten. Nicht nur Tausende von Kaufleuten, sondern auch die Bevölkerung aus ganz Slavonien, Bosnien und allen Nachbarländern trafen hier zusammen.

Das Marktgelände war wie eine ungarische Palanka errichtet, d. h. es war mit Palissaden und Erdwällen befestigt und war eine Stiftung Ibrahim-Paschas, des Eroberers von Kanyzsa. Die Märkte wurden dreimal jährlich abgehalten, am 23. April, 20. Juli und am 29. September und dauerten eine ganze Woche.

Nach dem Jahre 1683 gehen die Osijeker Märkte infolge der Kriegsverheerungen und der allgemeinen Unsicherheit und Ungangbarkeit der Verkehrswege ganz zugrunde. Ausserdem hatte die Stadt nach der Vertreibung der Türken aus diesem Gebiete ihre Bedeutung verloren und war ganz in den Hintergrund gelangt. Auch im Laufe des XVIII. Jahrhunderts erreichten diese Märkte nie wieder den ehemaligen Glanz noch ihre frühere ökonomische Bedeutung.

DAS OSIJEKER SANDSCHAK

Den Berichten Evlija Čelebijas gemäss wurde das Osijeker Sandschak im Jahre 1529 gegründet. Der bedeutende Turkologe Dr. Hazim Šabanović behauptet, dass dieses Sandschak bis zur Gründung des Požeganer Sandschaks 1538 bestanden habe. Nach dieser Zeit ist die Lage ziemlich unklar. Nämlich trotz der Gründung des Sandschaks in Požega wurde Osijek diesem Sandschak nicht angegliedert. Sogar noch im Jahre 1545 wird Osijek noch immer nicht als diesem Sandschak

zugehörig genannt. Osijek ist vielleicht der Sitz des neugegründeten Syrmier Sandschaks geworden, und so wurde das neue Syrmier Sandschak nach seinem Sitz in Osijek weiter Osijeker Sandschak genannt, bis später der Sitz nach Ilok übertragen wurde und es seit der Zeit dann auch Ilcker Sandschak genannt wird. Da es bisher nicht gelungen ist festzustellen, wann eigentlich das Iloker Sandschak gegründet wurde, bleibt diese Frage noch offen.

Im Defter (Verzeichnis) des Požeganer Sandschaks von 1565 ist Osijek als Gerichtsbezirk (Sitz eines Kadi) im Bereiche dieses Sandschaks eingetragen. Daraus kann man mit Sicherheit schliessen, dass Osijek nach dem Jahre 1545 und sicherlich noch vor 1565 diesem Sandschak angeschlossen worden war und dass dann auch das Osijeker Sandschak aufgelöst wurde.

DIE HAUPTMANNSCHAFT UND DER GERICHTSBEZIRK VON OSIJEK

Im Verzeichnis des Požeganer Sandschaks wird im Jahre 1620 zum ersten Mal Osijek als Sitz eines Hauptmanns und als Hauptmannschaft (Kapetanija) genannt. Diese Nachricht konnte aber bisher durch anderes Quellenmaterial nicht bestätigt werden, so dass über diese wichtige Frage eigentlich nichts Bestimmtes gesagt werden kann.

Als Sitz eines Kadi (Richters) wird Osijek in den Quellen zum ersten Mal 1533 erwähnt, aber es liegt kein Zweifel vor, dass der Gerichtsbezirk (Kadiluk) schon früher gegründet worden ist und auch während der ganzen Zeit der türkischen Herrschaft fortbestanden hat.

DIE BEVÖLKERUNG

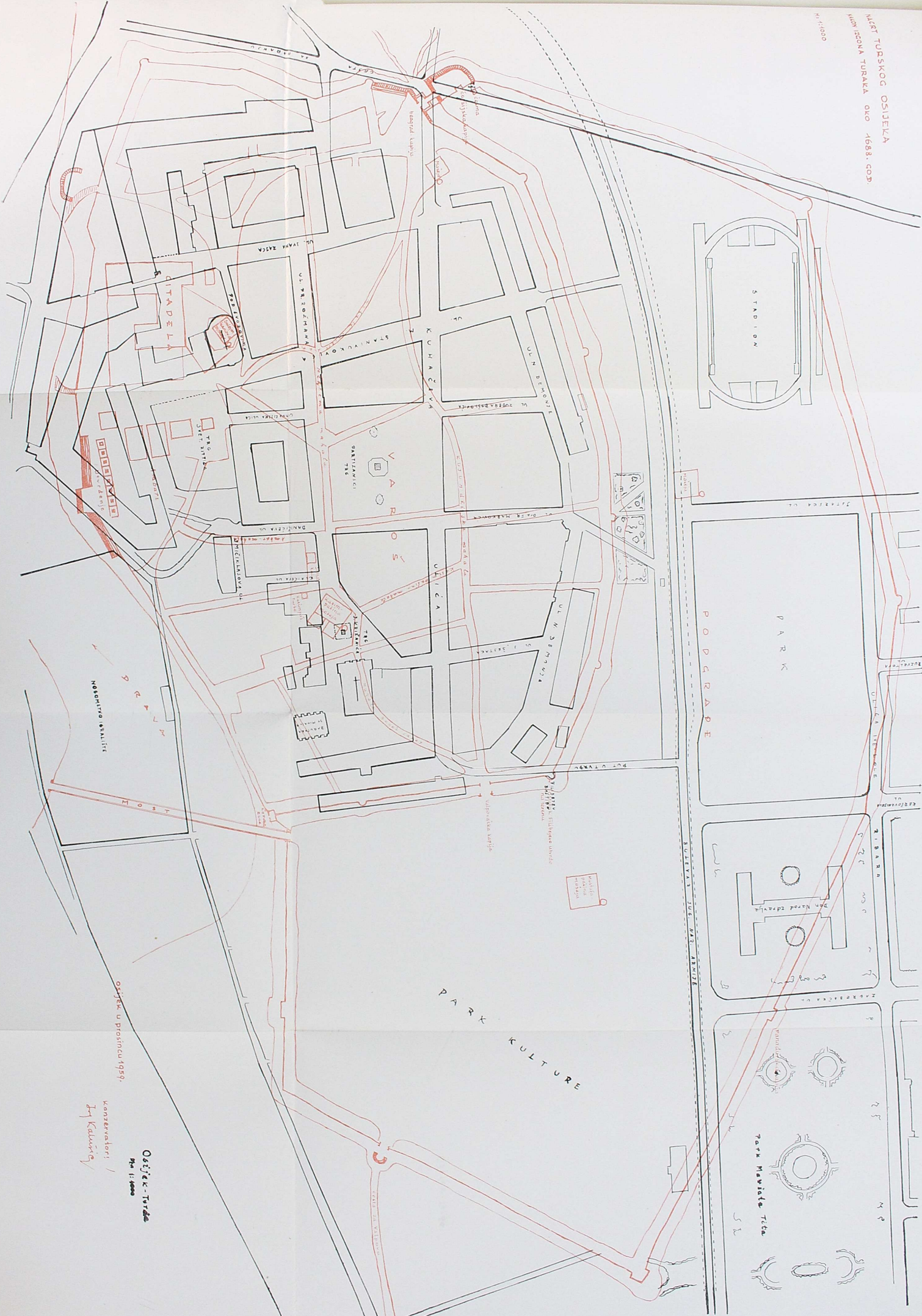
Zusammen mit dem Aussehen des mittelalterlichen Osijek hat sich auch seit 1529 von Grund aus die Zusammensetzung der Einwohnerschaft geändert. Von Tag zu Tag siedelten sich mehr und mehr Türken und islamisiertes Volk aus Bosnien und den übrigen Teilen des Osmanischen Reiches an, so dass Osijek in kurzer Zeit ganz das Aussehen einer orientalischen Stadt annahm. Nach den Berichten und Aufzeichnungen vieler Reisender und zeitgenössischer Geschichtschreiber waren die Bewohner der Stadt grösstenteils Türken. Ausser ihnen gab es in geringerer Zahl Ungarn, Kroaten, Serben und Handelsleute aus Dubrovnik. Auf Grund amtlicher Verzeichnisse und Berichte schliesst der Autor, dass die Zahl der Einwohner 15 bis 18 Tausend betragen haben mochte. Während der türkischen Herrschaft lebten hier viele Spahi und Zaimi, und durch die Strassen der Stadt waren Hunderttausende von Soldaten, viele Paschas, Vezire, Reisende, Tausende von Kaufleuten und Handwerkern und unzählige Karawannen gezogen. Hier hielten sich ständig zahlreiche türkische Militärpersonen, hohe Beamte, Richter, islamische Geistliche, Adelige u. s. w. auf. Sultan Sulejman II. hatte sich fünfmal auf der Durchreise in Osijek aufgehalten.

Nach dem Abzug der Türken hat sich abermals die ethnische Struktur der Bevölkerung von Grund aus geändert. Die urbanistische Konzeption der heutigen Stadt Osijek, die im XVIII. Jahrhundert entstanden ist, ist in den Hauptzügen bis auf die Gegenwart erhalten geblieben.

Verzeichnis der Illustrationen

1. Inschrift betreffend die Osijeker Brücke auf dem Postament der Mariensäule in Graz
2. Das türkische Osijek 1687 nach Boethius

3. Plan des türkischen Osijek aus dem Jahre 1610
4. Plan des türkischen Osijek aus dem Jahre 1687 nach Boethius
5. Halbrunder Bastion des Filibej
6. Reste des Kassim-Pascha Brunnens
7. Plan des türkischen Osijek nach Ing. Franjetić
8. Skizze des türkischen Osijek nach Dr. Bösendorfer
9. Grundmauern des Mustafa-Pascha Grabmals (?)
10. Karte aus dem Jahre 1784 mit der eingezeichneten Trasse der Brücke
11. Trasse der Osijeker Brücke nach Ing. Franjetić
12. Karte aus dem Jahre 1798 mit den eingezeichneten Resten der Brücke



NOVOIPOSREĐENJE
1870

OSIJEK u prošlosti 1939.

Osijek - Turak
1688
Konzervatori:
I. Kalmay

